

KUUKIRI

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

1920

TOIMEKOND:

**J. Aavik, M. J. Eisen, V. Grünthal, J. Jõgever, A. Jürgenstein,
M. Kampmann, L. Kettunen, J. Köpp, J. Luiga, A. Saaberik**

**Fr. R. Kreuzwaldi nim.
Eesti NSV Riiklik
Raamatukogu**

SP, 8660

Neljasteistkümnes aastakäik

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

1920

XIV AASTAKÄIK

№ 1—2

Tee riigi juure lähemas minevikus ja ühiskondlikkuse arenemisest kaugemas minevikus.¹⁾

Näeme kolossaalsemaid sündmusi, kui kunagi varemalt; ka kunagi varemalt ei ole nii määratu suuri rahvahulkasid lahinguväljale saadetud, kui nüüdses maailmasõjas, ja kunagi varemalt ei ole sõjatehniline võime niisuguseid hiiglaedusamme teinud kui nüüd. Suurte sündmuste tagatipuna ilmuvad suured muudatused: vanad riigid, mis aastasadade jooksul kujunenud, kas rahu või sõja teel koos hoitud, purunevad; ajaloo näitelavale tõusevad uued riigid ja vanad ühiskondlikud riiklikud korraldused annavad aset uutele; rahvuslik mõte, aade teostub uutes natsionaalriikides, riikide sisemine kuju, struktuur muutub, demokratiseerub, sotsiaalne liikumine, tööliste liikumine on suurel joonel riikide poliitika peale mõjumas, sise-elu transformeerimas, sotsiaalne utopism on korralageduse, kokkulangemise toonud endise Vene riigi südamesse ja hävitanud Vene suurriigi olemasolu vanas suuruses. Näib nii olevat, nagu oleks maailmasõjas plahvatanud kõik see, mis Euroopa ellu pikkade aegade jooksul erutusena kogunud: poliitilised võimupüüded, sotsiaalne häda ja ülekohus ja väikerahvuste vägistamine.

Raske oli poliitikameestel suure Euroopa sõja tagajärgi ette aimata; ei teatud, ei nähtud ette, missuguseid üllatusi toob enesega kaasa suurriikide sõjamäng, kus sõdivate rahvuste kannatus äärmuseni viidi; see rahvuste äärmine jõupingutus oli teataval viisil seotud üksikute sõdivate rahvaste jõu koguvaraga, see on sellega, mis rahvusel aine-

1) Eesti Kirjanduse Seltsi aastakoosolekul 24. veebruaril 1920. Eesti Vabariigi väljakuulutamise 2. aastapäeval, peetud kõne.

liselt ja vaimliselt tarvitada oli; kultuuri hing ise, aastasadade jooksul kogunud oskus, kõrblane jõud mõjus kaasa sündmuste lõpulikule otsustamisele.

Sõja alguses meelitasid mõlemad võitlevad pooled rahvusvabaduse aatega vaenlase maal asuvaid väikerahvaid, ohtral käel lubades vaenulise riigi surutud rahvaid vabastada, kuna kodus oma võõrasrahvastega endist viisi kurjalt ümber käidi, vägistades rahva omapäraseid kultuuripüüdeidki, poliitilisest vabadusest koguni kõnelemata. Kui aga mingisugune sõdiv pool võõraid maid oma alla võttis, hakkas ta otsekohe neid vägistama. Nii nägime venelasi vägivaldselt talitavatena Galiitsias, kuhu nad otsekohe maa äravõitmise järel õigeusu preestri ristimiseks saatsid; sellega oli jalge alla tallatud usuvabaduse põhimõte, mis Lääne-Euroopas juba ammu oli otsustatud. Peale ilusaid lubamisi tulid meie juure sakslased, kuid lubadustest ei täitnud nad vähematki osa, — otsekohe Saksa okkupatsiooni algusest peale suruti Eesti rahvas igasugusest poliitilisest eluavaldusest kõrvale, kuna feodaalklassi, aadeli, liikmeid igal pool hea meelega ametites nähti. Sellele järgnes muidugi kõige inetum, kõige häbematum kultuuriline vägivald, mis täieliseks Saksa eestkostmiseks arenes. Meie maa pidi saama Saksa-provintsi. Balti sakslus asus oma armsama ajaloolise unistuse elluviimisele; see oli kõiksugu poliitilise võimu oma kätte kiskumine. See poliitiline mõisnikuseisuse ülevõim pidi tõestuma hertsogi-riigi näol junkrulise Preisi riigi hõlma all. Sotsiaalses suhtes oli nii kui nii meie mõisnikuseisus maa peremeheks; ta oli ajalooliselt eesõigustatud klassiks, kelle keskajalise iseloomuga „vabadused“ ja eesõigused 20. aastasaja demokraatilise mõtlemisviisi kevadnurmel keskajalise seisusliku võrtslikkusega iseäranis aromaatiliseks lõhnasid; mis muidugi kõige tähtsam, — aadeli käes oli veel nii palju maad, mis muidugi eestlast sotsiaalses — ühiskondlikus mõttes junkru orjaahelates hoidis. Sellele kõigele lisaks võidi veel paljugi oodata, — oli ju Saksa okkupatsioon kõiksugu vägistusabinõude leidmisega inkviitorlikult rabavalt üllatav; võidi oodata Saksa kolonisatsiooni, võidi karta ka, et talupoegi sunnitakse osa omast maast Saksa koloniseerimise mõtte teostamiseks ära andma ja, võib olla, võis veel halvematki juhtuda.

Liitlaste võit Lääne väerinnal vabastas meie maa suurest hädaohust. Saksa okkupatsioonil kõige tema vägivaldsusega oli Eesti rahva peale koondav mõju, see tähendab, sakslaste tegevus, talitus oli nii nurjatu, et rahvas

peaaegu ühemeelisel igasuguse Saksa korralduse vastaseks sai Sakslane ei osanud või ei tahtnudki tookorras võidujoovastuses kinni pidada vanast targast Rooma poliitikute juhtmõttest: „divide et impera“ — jaga ja valitse. Leplikum Saksa poliitika, millega kaasas oleks sammunud poliitiline ettevaatlikkus, takt, oleks ehk suutnud leplikumat, rahvusliselt iseloomutumamat, pudevad osa rahvast enese järele tõmmata. Just selle vastu, okkupatsiooniaegne valitsemine, talitamiseviis oli rusikahoobiks näkku tervele Eesti rahvale, julgele rahvuslasele, kes täiesti iseteadev, ja ka aramale, nii et nii arg kui ka julge opositsioonlikku okkupatsioonivastasesse meeleollu sattusid.

Koguni ilma „vereta“ ei läinud mööda meile ka see opositsiooni-meeleoluline aeg: oli ülejooksikuid, Eesti rahva verest inimesekesi, kes uelt härralt isiklikku elumõnu ja sooja hõlma läksid otsima.

Sakslaste kokkulangemine lääne-väerinnal sulatas ära ka okkupatsioonivõimu vägevuse meie maal. Ära minnes ootas Saksa okkupatsioonivägi oma kannul igatsusega enamlasti, et maad uutele võimalikkudele Saksa sepitsustele ja kavatsustele lahti hoida. Et sarnaseid imperialistlikka salasepitsusi olemas oli, näitas hiljemini v. der Goltzi Kuramaa avantüür; ka meil on see Võnnu veristest, võidurikastest päevist väga hästi veel meelès; ei ole kahelda selles, kuhu me oleksime jõudnud, kui meie sõjaväed Võnnu juures õnnelikult ei oleks võidelnud. Võnnu sündmused oleksid meile sama saatuslikult hukatuslikuks võinud saada, kui äärmiselt hädaohtlik 1918. a. detsembrikuu, mil meie riiklikult tõusma pidime teoreetilisest võimalusest tegeliku olemasolemise raale.

Saksa okkupatsioonivägede lahkumisel jäime koguni ihuüksi, omapead, ilma et meil kindlasti korraldatud valitsuseorganismi oleks olnud; oli küll olemas keskvalitsus, kuid provintside ja pealinna vahel puudus valitsuslik kontakt, kokkukõla; paljudes paikades ei olnud sakslaste lahkumisel ega enamlaste pealetungimisel mingisugust valitsuslikku korraldust.

Mis peasi, puudus kindel, korraldatud, sõjariistadega varustatud sõjavägi; puudus meeleolu üleüldse, mitte ainult sõjaväes, vaid tervel maal, üksikuid julgeid arvesse võtmata. Iseteadlikumal seltskonna osal tuli enese peale võtta raskem ja suurem ühiskondlik ülesanne kui kunagi enne: oli tarvis tõsta valitsuse autoriteeti, võimu, usku valitsusesse, muretseda ainelist abinõusid, luua kiirelt sõjavägi. Vaenlane ei tulnud mitte üksi sõjariistadega, hävitamisega

vaenuväljal, vaid ta tuli samuti meeletute utopistlike häätsõnadega, kihutusega, mille abil ta Vene seltskondliku üdi aasta varemalt välja oli imenud. Ühiskondlikult vähem arenenud inimeste peajud ajas enamlik agitatsioon segi, tuues sinna utopistliku õnneigatsuse; igasugune kuritegeline ollus, avalikkude kuritegude eest karistatud isikud, verejanulised võimuigatsejad ja veel kõiksugu silmapilgusaagihimulised ruttasid enamliku lipu alla.

Niisugustel äärmiselt rasketel tingimistel pidi tõusma Eesti rahvas, teostama Eesti riigi mõtte, maad vabastama pealetungivast vaenlasest.

Eesti rahvas pidi täitma riikliku tähe all neid ülesandeid, mis suudavad täita vanad riigid, kus valitsusevõim traditsioonilisel ajaloolisel alusel, kus sõjavägi riiklikus vaimus üles kasvanud, kus kodanikud riiklik-ühiskondlikus mõttes positiivse kasvatuses saanud, läbi imbudes riigimõttest kodus, koolis ja mineviku traditsiooni abil.

Tõepoolest, kui vähe lootust ja eneseusaldust oli meil 1918. a. novembri-, detsembrikuus, mil meie igatsusega oma maa pinnale võõraid sõjavägesid ja Soome lähte võõrast laevastikku ootasime. Nüüd tagasi vaadates aimame, kui suur viga oleks tehtud rahva poliitilise vabaduse saavutamise mõttes, kui oleksid tulnud võõrad sõjaväed meie maa pinnale, näit. prantslased; prantslaste meie maale ilmumine oleks Lääne mere rahvaste küsimust diplomaatilise laua taga kahitlemata koguni teisiti otsustada aidanud kui meie seda soovime. Prantsuse mõju Lääne mere kaldal oleks tähendanud Suur-Vene huvide kaitsmist, Judenitshi j. n. e. võimuleupitamist.

Õnneks ei sündinud see nii; meie jäime sel korral peaaegu saatuse oole. Lääne meres liikus küll julgustavalt Inglise laevastik, kuid kindlal maal oli asi meie oma otsustada, kas tahame endid, oma kodu, oma rahvast kaitsta ja riigina eksisteerima jääda või enamlisele invasioonile alla jääda. Hädaoht tõusis viimse tipuni, — rõõvivad, rüüstavad kommunismi utopismist ja lihtsalt saagi- ja kätehimust aetud enamlaste salgad ulatasid peaaegu Tallinnani; sees töötas enamlaste jesuiitlik agitaator-kihutaja. Äkki sündis pööre, just siis, kui enamlaste vaimlised juhid, iseäranis Eesti soost enamlaste vaimukangelased, juba ettekujutuses Tallinnas end peremeestena ja kõnetoolidel ülesastuvatena nägid ja mõtlesid otsustada Eesti saatust oma käeliigtuse ja tribunaali, timukalise inkvisitsioonikohtu abil.

Tuli abi vennasrahva soomlaste poolt, soomlaste appitulek mõjus selleaegses Eesti lootusetuses, äärmiselt masen-

dunud meeleolus julgustavalt, rahval tuli usk enesesse, Eesti sõjavägede seas tõusis meeleolu, ulatades vaimustusehoo tippudeni, ja ühiselt ühes Soome abivägedega sammusid eestlased võidust võidusse.

Kuid pealetungiv enamlus pidas jonnakalt eestiväestusest võitlusest kinni, esimesed enamlaste võitlejate salgad olid võrdlemisi halvasti distsiplineeritud, ei puudunud küll ka mitte paremaid, visamaidki, kes omandanud kommunistliku mõtteviisi ja ideoloogia; kuid aegapidi koondatakse enamlaste poolt meie väerinnale ikka ja ikka suurearvulisemad sõjaväed, sõjaväerühmade hulka tõstetakse, saadetakse tulle paremad kommunistide salgad, väerind saab ikka enam ja enam korraliku väljasõja väerinna laadiliseks, kaob sissisõja-salkade taoline edasinihkimise viis. Meie poolt on vastutöötamise, enesekaitse moment positiivsesse ajajärku sattunud; rahvas usaldab end, valitsus võib end millegi peale toetada, valitsuse autoriteetlikkus kasvab, väline abi toob kergendust kaasa ja — mis peaasi — meie väerühmat juhib osavatesse kättesse: sõjaväe ülemjuhatus eesotsas seisab mees, kes asju väerinnal ja sõjaväes õigesti oskab hinnata. Eesti sõjavägi kasvab alatasa arvuliselt ja väärtuse poolest, iseteadlikum ollus pääseb sõjaväe vastupidavust ja meeleolu juhtima. Sõjaväe distsipliinitunne edeneb; distsipliinitunde edenemiseks mõjub kaasa ka see asjaolu, et sõduri ja ohvitseri vahe ei ole mitte liiga suur; see vahe ei põhjene mitte mingisuguse seisusliku vahel, vastolu, üksteisest eemal, lahus oleku peal, vaid ta aluseks on see, et nagu sõdur, nii on ka ohvitser ühest ja sellest-samast talutarest pärit; nende vahel on ainult haridusevahe, iga kord mitte sedagi. Distsipliin Eesti rahvaväes põhjeneb mõistlikkuse, tarvilikkuse, vajaduslikkuse peal; sel distsipliinil ei ole mingit tegu Vene sõjaväes sisseharjunud toredusdistsipliiniga; sõdurilt nõutakse ainult seda, mis ta tingimata peab tegema; kui ta müüdi sõna ei kuula, siis nõutakse talt seda. Aegapidi kujuneb kindlameeleoluline, julge, visa, vastupanev rahvavägi, kes oma kohuseid täidab, sõja raskusi ära kannatab. Just sarnane arvuliselt kasvav, siseväärtuse poolest tõusev ja parema varustusega sõjavägi suudab ikka kasvavaid enamlaste salku tagasi hoida, ja Narva juures annab Eesti rahvas ja sõjavägi enese kohta viimase tubliduseproovi.

Ajutine Valitsus, pärast Asutav Kogu ja Asutavast Kogust kujunenud Vabariigi Valitsus sammuvad käsikäes sõjaväe ülemusega. Ka valitsus tunnistab esimeseks silmapilgu ülesandeks riigi kaitse. Iseteadlikum osa töölis-

test, kes sotsiaaldemokraatide näol riigi elust ja riigi saatusel äramääramisest osa võtab, jõuab end täiesti riiklik-ühiskondliku mõtte kõrgusel hoida; ka Eesti sotsiaaldemokraatia arusaamine on see, et Eesti rahva, Eesti tööliste õnn on ühenduses ja ärarippuv Eesti riigi ja rahva saatusel. Nii astub riigimõtte seisukohast Eesti sotsiaaldemokraatlik töölistepartei täiesti küpse erakonnana üles, nii läheb korda luua ühemeelsem erakondade tegevus riigikaitse mõttes; arvest tulevad siin muidugi ära jätta enamlusemõtte poolehoidjad või need teistest erakondadest pärit olevad, kes avalikult või salaja enamlusele kaasa aitavad, kõiksugu pateetilised kateedri- või kohviku- jne. enamlased. Muidugi jätan siin kõrvale parteide tegevuse arvustamise, riikluse küpseoleku sise-elus ja puudutan ainult seda, mis on ära tehtud selle kõige raskema ülesande otsustamiseks, mis meie olemasolu läinud aastal ja nüüd ära määrab, see on riigikaitse loomist.

Tagasivaadet läinud aasta üle tehes võime ütelda, et meie suure sammu oleme edasi jõudnud. 1918. a. olime kui riik olemas ainult võimaluses; ilma et see võimalus kuidagi tõelikult tõsisemalt oleks teostunud; meil oli valitsus, kuid rahva ja valitsuse vahel ei olnud kindlat usaldavat vahekorda, rahvas ei uskunud veel ennast, oma jõudu, rahvas ei julenud veel oma jõu peale lootma. 1918. a. sügisel ei olnud meil mitte sõjaväge ega positiivset riiklikku meeleolu. Nüüd, aasta järele, leiame end tõsisemalt Eesti riigi kodanikud olevat; riigi valitsus on rahvast enesest välja kasvanud, sel riigi valitsusel on küllalt autoriteeti, et korda maal alal hoida, et karistada kuritahtlikka inimesi, ja sõjavägi on olemas kui reaalne jõud. Meie sõjavägi kui reaalne jõud aitab meile ka rahu teha; muidugi oli enamlastega rahu tegemisel peale selle sõjaväelise reaalse jõu, millega vaenlane tõsiselt pidi rehkendama, veel teisi motiivisid, mis teda rahutegemisele kihutasid, nagu Nõukogude Venemaa täielik majanduslik jõuetus jne., ja vahest ka mitte vähese mõjuga ei olnud need suurriiklikud huvid, mis mõne Lääne suurriigi silmi meie peale pööravad. Meie eksisteerime, oleme, elame tegelikult, faktiliselt. See tegelik olemasolu on tõsiasi, millest ei suudeta mõõda minna, ja just see tegelik olemasolu aitab tagajärjerikkamalt meie kasuks üles astuda nende suurriikide diplomaate, kelle kasude ringkonnas on Lääne mere riikide ja nende seas meie riiklik olemasolu.

Loodame, et meie faktilisele, tegelikule olemasolule tuleb lisaks juriidiline, õigusline, et suurriigid meiega kui

riigiga mitte ainult nüüd, enamlusevastasel silmapilgul, ei rehkenda, vaid et nad meid jäädavalt soovivad riigiks jätta. Ei või unustada, et juriidilisel tunnistamisel suuresti kaasa võib mõjuda muu seas ka moraalne, kõlbline toetuspunkt, mis meie Euroopa rahvastele enese tubliduse läbi võime anda; ei saa ju Euroopa riigiks tunnistada rahvast, kel seks jõudu ei ole, kel puudub sellekohane tahtmine.

Järjelikult oleme veel küllalt vastutusrikkal silmapilgul, et enesest Euroopa rahvastele võrdlemisi head tunnistust anda ja et Euroopa, olles meist heal arvamisel, meid võiks kui iseseisva riikliku korralduse vastu võtta.

Olles riikliku elu teostamise lävel, tunneme tungi järelepärimiseks: kas oleme küpsed või kas on olemas eestlastel, kui niisugustel, eestlasel kui tõul omadusi, mis võimaldaksid positiivset riiklikku elu, ja kas oleme küllalt ette valmistatud ajalooliselt riiklik-ühiskondlikkudele ülesannetele selle mõiste kõige avaramas mõttes?

Läinud aasta kõige oma hädaohtlikkusega ühes selle vastutusetundega, mis meil selle hädaohtlikkuse ees on, väidab ses mõttes meie kasuks.

Huvitav on rahva tõulisi väärtusi ühiskondliku edene-
mise ulatuse mõttes ka kaugemas minevikus vaadelda.

Muistsel vabal ajal esinevad eestlased muistsete ajaraamatute jne. lehekülgedel noore, ettevõtliku, edenemisvõimulise rahvana; muistne eestlane ei ole mitte loid, passiivne, vaid just selle vastu energiline, tahtevõimuline; Lääne mere soomlaste sõjakäigud Skandinaavias olid oma hoo poolest täiesti kuulsate vikingite sõjakäikude väärilised. Võõrad kultuurilised uudisnähtused, puutudes eestlaste silma, said kiirelt eestlastele omaseks.

Ainult riiklik, ühiskondlik korraldus edenes visamalt kui isiklik osavus, milleks kaasamõjuvateks teguriteks põhjamaa ääretud sood ja metsad võisid olla, mis halbade edasiliikumise-abinõude ja teede puudusel kokkupuutumisele takistuseks olid; ka elatusabinõude muretsemiseks ei olnud külmas, vähesigitavas põhjas niisuguseid avaraid võimalusi, kui sigitaval lõunapinnal.

Ja ruumi oli põhjas küllalt; kui vanad asumispaigad kitsaks jäid, siis võidi jõgesid, järvesid kaudu vabalt, takistamata edasi liikuda, kuni suurem looduslik takistus ette tuli.

Meie esivanemad, liikudes koloniseerimiseviisi edasi, võisid kultiveeruda tahtejõus, isiklikus ettevõtlikkuses, mitte aga sotsiaalses korraldamiseoskuse mõttes: suured, avarad väljad pildusid inimesi laiale, kuna just tihedam kooselu ühiskondlikkusele lähemale viib.

Tihedam kooselu, pealetungiva vaenlase hädaoht, kõrgemate ühiskondliku kultuuriga rahvaste ühiskondliku korralduse mõju võib rahvast kiiremale ühiskondlikule ja riiklikule korraldusele kihutada. Missugune vahe on omandada naabrilt mingisugune kultuurilisem põllutööriist, riidevalmistamise viis või jälle omandada ühiskondlikku kultuurlikkust; sotsiaalne kujunemine on iseenesest midagi aeglast, raskepärast.

Siiski avaldub meie esivanemate juures vabadusevõitluse päevil ühiskondlikus korralduses teatud elevus, edenemistung. Enam arenenud ses mõttes on vaenlasele lähemad sakalased ning ugalased ja saarlased; nad on hädaohu-koolis tundma õppinud, et velle abi tarvilik; ühiskondlik arenemine on eestlaste juures silmanähtav, kui muistse vabadusvõitluse esimest ja teist poolt kõrvu seada ja võrrelda.

Mis võis teha aga rahvas vaenlaste vastu, kes tulid otsekohe semast kokkupuutumisest Rooma riigi kultuurilise pärandusega, rahva vastu, kes tuli, tuues kaasa suuremaid ühiskondliku organiseerimise saladusi, kandes enam edenunud sõjariistu, tundes enam arenenud võitlusviisisid. Mis võis parata rahvas, et Rooma paavsti ja Breemeni kiriku sellekordsetesse huvidesse kuulus meie maa katoliku usku pööramine ja allaheitmine!

Maa äravõitmisel halvasid sakslased Eesti rahva edenemisevõimaluse üleüldse; rahvas kaotas poliitilise, sotsiaalse vabaduse ja vaimlise arenemise võime. Ühiskondlik huvi härrade riigi vastu võis ainult negatiivne, eitav olla, ja palju ei võinud rahvas ühiskondliku kultuuri mõttes alati omavahel sõdivate maahärrade käest õppida. Põlgus, viha, vaen oli see, mis orduajal eestlase vahekorra maahärrade jne. riigi vastu ühiskondliku tunde seisukohast ära määras. Kohus oli härra võimuses; seal ei maksnud mitte õigus, vaid ülekohus, ja rahvas õppis siin tundma vana tõde: „Kelle käes võim, selle käes ka õigus.“

Rootsi valitsejate tähelepanekut köidab rahva sotsiaalne õiguseta olukord, rahva harimatus, usuvalu-vastane leigus ja aadeli omavoli majanduselus, kus mingisugust ühtlust, korda, õiguslust ei olnud; mõisniku kasust rippus ära, kas talupoeg võis oma talusse jääda või ei. Arvesse võttes õiglusetust, mis meie kohtus Rootsi aja algusel oli, segas end Rootsi valitsus reformidega meie kohtuasjadesse; äravõidetud Liivimaal ulatas reformeeriv tegevus kaugele kui Eestimaal, mis lepingu teel peale Harju-Viru rüütelkonna õige kaugeulatavate seisuslike vabaduse

ja eesõiguste kinnitamist Rootsi alla oli läinud. Rootsi valitsus katsub talupoega ühiskondlikult tõsta, pidades silmas talupoegade ainelist olukorda ja hariduse tõstmist.

Eestkostjate, nõrgemate valitsejate ajal ja silmapilgul, mil Rootsi valitsejate tähelepanek meie maa asjult suurte väliste sündmuste peale oli pööratud, nurus aadel, silmapilku ära kasutades, omavalitsuse korralduse välja, mis poliitilise võimu aadeliseisuse kätte andis. Samuti sattus samadel aegadel palju mõisaid ostu, kinkimise j. n. e. teel aadeli kätte. Asjalugu muutus revolutsioonilise hooga Karl XI päevil, kui Liivimaal ja Eestimaal mõisate tagasivõtmine käsile tuli, aadel omavalitsuses poliitilise mõju kaotas, Liivimaa mõisad enamalt jaolt ja osa Eestimaal mõisaid tagasivõtmise teel kroonu kätte läksid, võimaldades talupoegade elujärge parandada, lubades talupojale enam kindlustatud majanduslikku elu, õiguslikku kaitset; ka rahva usu ja hariduse eest peeti hoolt.

Eesti rahvas tunneb peale vabaduse kaotamist esimest korda usaldust riigi vastu. Rootsi valitsejad ja valitsus on rahvale armas. Nii siis tulevad riigi vastu negatiivsete tunnete asemel positiivsed.

Rootsi ajale järgneb peale üürikest õnnetunde-silmapilku Vene valitsus 18. aastasajal kõige rängema orjastusega, mil võim tervelt sakslaste käes on. Seisuslik feodaalne korraldus õilmitseb oma ilusamas vägistusmürgilises õilme-ehetes; vägistus on täielik: sotsiaalne, poliitiline ja vaimline; ainsaks õhuaknaks piinatud, vaevatud orjale on usulik hullustus, viin ja mälestus kuldsest, heast Rootsi ajast. Tugev, sügav pidi Rootsi aja mõju olema, kui mälestus sest ajast meie isaisade ja paljudegi meie isade südamesse üle anti.

Palju parem ei ole ka 19. aastasaja esimene pool. Rahvas ägab, olgugi priiks lastud, ränga teoorjuse ikkes. Mis oli antud vabadusest kasu. Osavõtmine kogukondlikust omavalitsuslikust elust oli ainult nimepidine, sest et see tegevus mõisahärra järelevalvel sündis. Rahvas püüab end teoorjuse raskusest mässude, Venemaale rändamise ja Vene usku mineku abil päästa. Rahvas võib revolutsiooni ainult oma ettekujutuses teha, kus ta mõisahärrat ja kiltrid karistab. Tunneme ju neid muinasjutte, kus kurjale härrale kätte makstakse.

Ainult suuremad muudatused aastasaja keskel ja teisel poolel, kui teoorjuse asemele raharent tuli, talupojale võimalikuks sai maa omandamine, osavõtmine kohalikust kogukondlikust omavalitsusest ilma mõisniku järelevalveta, tõusis

ühes majanduslikult lahedama olukorraga võimalus avaramaks eluks ja vaimliseks edenemiseks. Eesti inimene läheb rõõmsamaks, julgemaks, ettevõtlikkus kasvab; rahva haridusetungile tulevad vastu raamatud, ajalehed; rahvas eneses tõusevad huvid seltskonna, ühiskonna, riigi vastu; riigivastane huvi kipub poliitiliseks romantilise ilmega lürismiks saama; see lürism ei vii eksiteele mitte ainult päid rahvahulgas, vaid keisriaustus ulatab üle ääre koguni rahva juhtide juures. Vaimustusehoog, jõud, suursugune mõttelend j. n. e. on ajavaimu iseloomuks Eesti rahva ise-teadlikuma osa juures. See on aeg, mil mõõduandev rahvusidealitlik näoilme, huvi maa, rahva, kaasinimeste, ühisrahvusliste ettevõtete vastu kasvab. Tundub tegudehimu andumist rahvuslikule tööle, jõu pildumist igale alale.

Imelik, see rahvas, kellest aadel korra Rootsi valitsejatele ehk kõrgematele ametnikkudele seletas, et ta sündinud orjarahvaks, et tal ei ole vaimuandeid kõrgemaks eluks, et ta moraalselt looma edenemisastmel, — see rahvas avaldab korraga suurepäraselt elujõudu. Huvi kõrgemate eluavalduste ja kultuurisaaduste vastu ilmub nagu nõia-vitsa abil maapärest. Eilne ori, ilma oma maalapita inimene, tõuseb esimesel võimalusel korralikuks maapidajaks, kel ei puudu tublidus majandusliku elujärje kiireks korraldamiseks, millele suur vaimline huvi seltsib. Eesti talutares muutub elu kiiresti: peagi on karuäkke asemel raudäke, peagi suitsutare asemel kena talu-elumaja ja peagi tuuakse üksteise järele uued masinad majapidamisesse. Silmapaistev on eestlase sümpaatia kasuliku, tarviliku vastu, kuna läikivad toredusasjad tema tähelepanu vähem enese peale kisuivad.

Kuid rahva elu kammitsaks on see, et veel küllalt neid vaevatuud on, kes ühiskondlikku orjastust peavad kannatama; palju on veel neid, kes mõisniku maa peal asuvad, kes tahes või tahtmata härrast ärarippuvad inimesed on. Maa omavalitsus püsib veel visa aadeli käes. Kesk edenemishoogu mõjub halvava tegurina venestamine. Summitakse vägisi Vene bürokratism peale, Vene mõju ja slaavlus pannakse ametkondades vägisi maksma, koolielu vägistatakse venestamisega, koguni rahvakoolgi röövitakse rahvalt.

Suur on siiski lõhe talupoeg-eestlase ja slaavlaste vahel. Eesti talupoja iseloom ja iseolu põhjeneb ajaloolise traditsiooni ja tõulise iseolu tõttu kainemõistuslikkusel, mille kaasaskäivaks nähtuseks tahtejõud, kuna slaavlus põhiliselt tunnete impulsiivsuse rütmi peale on rajatud. Eesti talupoeglik kainemõistuslik iseloom asub irooni-

lisses, põlglikult hukkamõistvasse vahekorda vägisi pealesurutud slaavlusega.

Tõusev rahvas tegutseb ärkavates positiivsetes ühiskondlikkudes ja kultuurilistes püüetes, kuid rahva elu kõrgemate avalduste püüed otsib teostust kõiksugu eriasutustes, rahva oma ettevõttel asutatud ühisustes, seltsides.

Vene kroonu valvab kerberliku tigidusega rahva kõrgema omatahtelise kultuurilise eneseavalduse väljenduste järele. Rahval on raske võidelda, ja vaevalt toob kergendust talle 1905. aastagi. Muutused, mis rahva vaimuelu vabaduste võimaluste mõttes siis sündisid, paistavad meile nüüd nii väikesed olevat, kuid siis olid nad meile ometi nii kallid ja me katsusime neist küünte ja hammastega kinni hoida. Riigivalitsus oli Eesti rahvuse loomulikkude elunõuete, vaimliste ja aineliste, vastane, püüdes riisuda rahvalt veel needki vähesed oma püüete teostamise võimalused, mis rahvale nagu kogemata olid jäänud.

Kokku võttes võiksime ütelda: Eesti rahvas on peale vabaduse kaotust muistsel ajal sattunud ühiskondlikriikliku olemise ja edenemise mõttes äärmiselt ebasoodsatesse tingimustesse. Ma ei taha siin ütelda, nagu ei oleks paljud teised Euroopa rahvad ja suurtegi rahvaste juures rahva rõhuv enamus pidanud sammuma sama ühiskondlikku ja teinekord ehk kultuurilistki orjastusteed, kuid siiski on see orjastus meil palju raskem olnud kui mujal, just selle tõttu, et senine ajalookäik on õnneks olnud meie orjastajale, feodaalkassile, kelle eesõigused ikka iseäralikku tähelepanekut maahärrade poolt on leidnud. Peale vabaduse kaotamist saime kohaliste võõrasuguste maahärrade ja nende vasallide orjadeks, ühiskondlikus suhtes nullideks; nii ei olnud meie esivanemad orduaja lõpul inimesedki, vaid asjad. Rootsi valitsusel on südame peal eestlast majanduslikult ja vaimliselt tõsta, võib olla, eestlasest ühiskondlikku olevust ja Eesti rahvast ühiskondlikku, see on talupoja-klassi luua, muretsedes selle eest, et kohus talupoja üle õiglasem, igatsedes anda rahvale õiguslikult inimlikumat seisukohta. Rootsi valitsuse humaanseid püüdeid halvas maa uus peremees — venelane, kes Eesti rahva täiesti mõisnikkude omavoli kätte jättis, nii et Liivimaa mõisnikkude maapäev 1765. a. võis ütelda: „Talupojad on orjad Rooma seaduse kõige täielikumas mõttes.“ Järjekult ei olnud siis eestlane inimene. Tal puudus koht ühiskonnas, olles oma peremehe meelevalla all, nagu iga teinegi asi. 1819. a. vabadus teeb eestlase ainult nimepidi vabaks, tõepoolest saab endisest pärisorjast teo-ori, maata profetaarlane, kelle iga sammu järele maahärra-mõisnik

valvab; ainult 19. aastasaja teisel poolel hakkab eestlane tõsiselt ühiskondlikult mõtlevaks ning talitavaks inimeseks saama. Selle uue ühiskonna-inimese tegude järele valvab kaks kämeest: üks neist, nimelt kohalikud mõisnikud, kardab endise orja liiga targaks saamise tõttu oma ühiskondliku j. n. e. eesõigustatud seisukoha kaotada, teine — Vene valitsus — jälle püüab Eesti rahvast, kui niisugust, kui rahvust rahvuste hulgast ära kaotada, et oleks üks lahutamatu Venemaa; selle eestkostja tõttu ei pääse haritud eestlane kodumaal mitte ametisse; ametid kohalises omavalitsuses on sakslaste käes ja Eesti haritlane peab rändama Venemaale, ja ka seal ei ole ta küllalt ustavaks riigikodanikuks: kui ta ajaloolane j. n. e. ja luterlane, siis on interdikt tema teadmistele peale pandud.

Nii siis Vene valitsuse arvates pidi surema, kaduma Eesti rahvas, Eesti haritlane, Eesti iseteadlik indiviiduum, isik. Arusaadav, et rahvas, kes orjastuses, rahvas, keda vaevatakse, ei või armastada, austada seda, kes teda orjastab; siis arusaadav ka, et sakslaste vägivõim ja samuti venelaste vägivald ei võinud kasvatada eestlases ühiskondlikku positiivset tunnet selle ühiskonna vastu, mis rahvast vaevas; rahvas põlgas, vihkas seda ühiskonda; ainsaks rahva poolt lugupeetud ühiskondlikuks võimuks on kaugemas minevikus Rootsi valitsus ja Rootsi kuningad olnud.

Eestlane leiab võimaluse end tunda ühiskondlikult talitava inimesena ainult viimasel ajal ja siiski peab ta oma rahvus-ühiskondlikka aateid ja sihtisid peaaegu salaja arendama.

Lähem minevik on näidanud, et Eesti rahvas on elujõuline rahvas, et sel rahval on visa tahtmine omapäraseks edenemiseks: selle tunnistuseks on see kultuuri- ja kultuuriliste kogemuste vara, mis Eesti rahvas oma eestkostjate sakslaste ja vägistajate venelaste kiuste on omandanud.

Rahvas, kes äärmiselt kitsastes oludes nii tugevalt tunduvat omapärase kultuuri avalduse võimalust otsinud, on kõrgema kultuuri väärt; talle peab osaks saama poliitiline, sotsiaalne ja kultuuriline vabadus täies ulatuses.

Muidugi oleme pärinud kaugemast ja lähemast minevikust rasketel olemasolu tingimistel suuri ja silmapaistvaid pahesid, rasked orjuseajad on tunduvalt rahva kehalise tervise peale mõjunud ja vaimuella tunduvald vigu vajutanud: orjuseaja lohutusetuses on rahvas jooma harjunud, orjuseajast on rahva iseloomule ühiskonna-elu segava ollusena külge jäänud umbusaldus kaasinimeste vastu; eestlases nagu pundub teinekord see, mis inimesi laseb kergelt

ühiskondlikult kokku kõlada; ei saanud ju eestlane ühiskonna, riigi vastu usaldavaks, — valitsev ühiskond koormas, vaevas teda.

Lähemast minevikust pärit on Vene bürokratismi, Vene kooli ja kasvatuse läbi ellukutsutud pahed. Vene bürokratism on vähendanud õigusetunnet, tuues kaasa ühiskondliku korrupsiooni, kõlvatuse, altkäemaksu j. n. e.

Haridus Vene koolis muutus pinnatuks, kool tekitas vahe rahva ja hariduse, kultuuri vahele; koolis saadud haridus ei olnud mitte mingisuguses ühenduses Eesti rahva eluliste nõuetega. Vene ülikoolides omandati lohakas, sõnademahlakas idealiseerimine, mil mingisugust elujõudu polnud, sest et tal aluspinnaks mitte reaalse elu tõsidus ei olnud. Vene kool kiskus rahva ja maa vastalise hariduse tõttu rahva noorsoo õiglasest ja loomulikust ühendusest Eesti maa ja rahvaga. Vene koolis kasvas isik üleüldse lõdvalt, tahtejõuetult, ilma kõlblise toeta üles; kui sellele eelpoolnimetatud hariduse loomuvastast pinnatust lisada, siis on pilt Vene koolis üleskasvanud haritlasest käes. Hea, kui haritlase tõsisele tööle kodupinnale tõi tema terve iseloom.

Kõige selle peale vaatamata peame eestlase peale kui riigiinimese, Eesti kodaniku peale lootusrikkalt vaatama. Välisülesannetega, riigikaitsega oleme seni õnnelikult valmis saanud; loodame, et ka sise-elus elujõulisust suudame avaldada, et meie kõige pealt sise-elu arenemise mõttes küllalt painduvad oleme õiglasel, loomukohasel ja rahva enamuse eluhuvidele vastava riigikorra loomisel. Sisemise riigikorra loomisel tuleb meil nii mitugi korda end vabastada ühekülgselt isiklikust egoismist, samuti ka liiga kaugele ulatavaist erakonna erihuvidest.

Rahva haridus peab õiglaselt, rahva loomuomadustele vastavalt sündima, kool peab inimese tugevana ühiskonna liikmena ellu saatma, talle eluvõitluseks tarvilikka teadmisi ja ühiskondlik-riiklikku positiivlikku huvi kaasavarana kaasa andes. Eesti rahvuslik haridus peab vaba võõrast vägivallast, seisusliku meeoleu kitsusest olema. Samuti on Eesti riigi ja rahva huvides kõrgemat kooli Eesti rahva vaimus üleval hoida. Nii siis olgu meie tuleva kooli ja hariduse kohta hüüdsõnaks: Eesti kool ja Eesti haridus olgu vaba, rahvapärane, rahvuse hingelistele tarvidustele vastav; ei ole lubatav, et rahvas, kes end on lunastanud kauges ja lähemas minevikus, et see rahvas riikluse teostamisel oma vaimuandide vabastamise täiesti võõraste mõjude kätte annab. Seni meie kaevata veel ei või. —

Edasi, töö peab meie oleviku ja tuleviku kindlustama, töö põllul adra taga, töö koolipingil, kantseleis; on tarvis, et sõja ajal halvasti küntud põllud korralikuma hariduse saaksid, et põllupidamine, kui meie rahva majapidamise alustugi, tõuseks põllumehes põhjalikuma hariduse, plaaniliku töö ja otsekohese huvi, tõttu põllu vastu. Ka tööstus peab ellu kutsutama; jälle on tarvis terve rida kindlaid, hästi õppinud inimesi, kes südamega ja täie oskusega tööd teevad.

Riigivalitsuse aparaat töötab ainult siis korralikult, kui seal istuvad ausad, kohusetruud, õppinud ja hoolsad ametnikud. Valitsuse aparaat ise tuleb õigelt töösse panna, maa seadused ei tohi mitte ainult äärmise erakondliku meeoleolu ühekülguses sündida. Raske on tervel rahval kuube kanda, mis mõnele vähemale osale rahva seast õmmeldud; ka siin nõutakse rahvalt ja parteidelt takti; ei ole hea, kui meie riiklikkus ja ühiskondlikkus algusest peale meeoleolu kibeduse, vastolude peal peaks põhjenema. Meie peame vastolude vastased juba ühiskondliku tegevuse produktiivsuse mõttes olema; on ju meil riigi elus säärane pilk, kus kõikide silmad noores organismis kõige esmalt riigi ülesannete teostamise peale pööratud peavad olema.

Loodan, et ka need inimesed, kes kogunud end Eesti Kirjanduse Seltsi ümber, rahva vaimlisele olemasolule suuremaid võimalusi ja avaldusviisiid aitavad otsida. Nii kui ärkamiseajal Eesti Kirjameeste Selts, peab ka nüüd Eesti Kirjanduse Selts rahva vaimlise elu huvide keskel olema, et siia tulnud rahvaliikmed unustavad parteilikuse ja mõtlevad Eesti riigi, Eesti hariduse peale. Loodan, et Eesti Kirjanduse Selts selle traditsiooni kohustusel, mis E. Kirjameeste Selts ja E. Kirjanduse Seltsi esimesed aastad päranduseks jätnud, oma ülesandeid küllalt tõsiselt hinnates suurema tööjõuga nende vaimunähtuste juhtimise juure asub, mis rahvast seob; rahva olemasolule lähine, aleksandriiline tubasus, ühiskonna nähtustele huvituseta olek ei ole meil loomulik ega ka lubatav ja sallitav. Võidelgu E. Kirj. Selts rahva tervete vaimuandide eest ja aidaku kaasa ajalooliselt negatiivse mahakiskumiseks. Selle tähe all peame tööle asuma.

H. Sepp.

Esiisade enneajalooline õigus.

Eessõna.

Kui me ümbruskonda ja elu tähele paneme ja seda, mis meil praegu käes, ajaloo andmetega võrdleme, siis selgub meile, et siin ilmas aja jooksul paljudi muutub: inimene ise, tema vaated, arvamised, mõisted, kombed, eluviisid, arusaamine heast ja kurjast, vahekord omasugustega, ühiseluvormid j. n. e. j. n. e. Miski ei seisa paigal, vaid kõik liigub, edeneb. Praegune ilmakord, mis pealiskaudsel vaatlemisel paistab põline olevat, on tõepoolest alles võrdlemisi hiljuti niisuguseks saanud ja peab aja nõudel jälle muutuma. Meie teadmised inimesesoo elust ja selle vormide muutumisest ulatavad kõigest aastat kümnetuhat minevikku tagasi. See ajajärk on aga väike lüli pikast ajaloo ahelast, mis meid tagasi halli minevikku viib, kaugele ja madalasse, loomariigi väravatele. Seal kaugel ilmub meie silma ette halli udu sees inetu ahvinäoline elukas, metsaline, kes meile ajaloo tegijana ja hariduse meistrina, meie esiisana esineb. See metsaline, üks jõuetumatest oma aja olevustest, kellel aga jumalik säde ajus asus, astus metsiku ja vaenuliku loodusega oma olemasolemise pärast võitlusesse. Enese kehalist jõuetust tundes ühines ta omasugustega, et ühisel jõul eesmärgi poole püüda. Selles võitluses kujunes tema elu ja koosolemine teistega; siin pandi alus kultuurile ja tsivilisatsioonile. Võitlus kestis sajadtuhanded aastad. Ja täna esineb see võitleja, endine metsaline, meile oma järeletulijates praeguse kultuuri-inimesena, looduse kuningana.

Nimeta olevus oli see metsalisest kangelane. Inimene, aadam, oli ta nimi, ütleb Hommikumaa muinasjutt. Nimeta olid ka tema lähemad järeletulijad. Nimeta praeguse aja mõttes, mitte aga nimetusteta, olid vahest isegi veel need, kellest mitmekordse pereheitmise järele üks osa **maarahva** nime all Lääne mere kaldale peatama jäi.

Mitmed põlved ja mitmesugused geeniused on pidanud võitlema, kannatama, veres ja higis nõretama ning emakeese maa rüppe varisema, enne kui ahvitaolise esiinimese järeletulija **m-a-a-m-e-e-s** oma kanda Kalevi kaljul võis kinnitada. Meie ei tea neist midagi. Tumedad muinasjutud jumalatest ja kangelastest, kes inimesesoole head teinud, liikusid endiste põlvede **suus** ja lasksid aimata, kuidas **hiljema** aja inimene esiisade piinapigistuste ja võitluste peale vaatas.

Nagu maapind, millel inimene asus, pikkade ajajärkude jooksul muutus, pidi ka inimese elu muutuma, ennast antud tingimuste järele painutades. Igal maavööl olid isesugused elutingimused. Selle järele pidi ka inimene ja ta elu mitmes paigas mitmesugune olema. Kuid ometigi on kõigi rahvaste elus ja arenemises nii palju ühist, et võrdleva uurimise põhjal — üksikasjad kõrvale jättes — ütelda tohib: rahvaste arenemisekäik on oma suurtes peajoonetes peaaegu üht ja sedasama teed läinud. Näib, et kõigi ühe planeedi peal elavate kohta üks ja seesama edenemise-seadus maksab.

Omalt pikalt ja pikaldaselt arenemisekäigul, raskes võitluses oma elamiseõiguse eest lõi inimene ühiselu-korra ja kombeõiguse, millest ta kivise kindlusega kinni hoidis. Kombeõiguse iseäraldused, mis tema kujunemisest tingitud, on partikularism ja konservatism. Kuid aja jooksul muutub kõik, muutus ka kombeõigus tarviduse ja tarbekohasuse järele, sest kestvat olemist, seismist elu ei tunne, vaid alalist saamist, edenemist. Ja siin on aja jooksul nii suured muudatused olnud, et meile palju esialgu ehk uskumatu paistab olevat.

Kõnelesime üksikust inimesest. Õigem oleks ehk olnud inimeste hulgast, rühmast, suguvõsast või suguharust j. n. e. kõnelda, sest hallil esiajal, niipalju kui meie teda tunneme või arvame tundvat, ei olnud nähtavasti üksikut inimest praeguse aja mõttes olemas, s. o. temaga ei rehkendatud palju. Oli inimeste mass, kari, kellel varem ajal, kui mitte kõik, siis paljugi ühine omandus oli. — Kõigist elavatest olevustest on inimene ennast kõige rohkem suutnud omasuguste keskel ja nende heaks orjastada, kui nii võib ütelda, ja õigustes kitsendada, mida selleks tarvis läks, et tugevaid ühiselu-üksusi luua ja ühisel jõul muud loodust orjastada. Praegune üksikinimene oma õiguste piirkonnaga on pikkamisi suurest massist ennast eraldanud. — Loodus ei tee hüppeid. Suurest kogust lahku lüües võttis inimene selle kultuurivara kaasa ja hoidis vanast korrast ja vaadetest kaua sitkelt kinni. Ja see on meile ühelt poolt õnneks: vana halli aja riismed püsivad elukommetes ja n. n. juriidilistes sümbolites (näit. „käte löömine“ lepingut tehes) kaua edasi, mõned meie ajani. Ja muude väheste abinõude kõrval võime ka nende põhjal ja abil seda järeldada, kuidas inimesed vanasti elasid ja mõtlesid, mida nad õigeks pidasid, võime vana kombeõigust restaureerida.

Järgnev katse selles asjas tahab ainult tagasihoidlikult pakutud pärjake meie lähema mineviku vainult olla. Kahtlemata võiks sealt suuremaid punuda. Ja kui esimene niisugune palub ta alandlikult oma nõrkusi vabandada ning on iga asjaliku näpunäite eest tänulik. Ta on raskestes oludes kolmandal ilmasõja aastal, kus muu seas ka allikatele pääsmine raske oli — endiste aastate tähelepänemiste põhjal kokku võetud. Tuli ka kaudseid allikaid tarvitada, oma mälestuse järele käia, varemini tehtud bibliograafilisi ülestähendusi appi võtta j. n. e. ja palju ütlemata jätta, sest et võrdlemise ja kontrollimise võimalus puudus. Nii pidid kahjuks Soome ja teiste sugurahvaste olud peaaegu tähele panemata jääma.

Siin tahaksin veel selle peale tähelepanekut juhtida, et meie isade kommetest ja pruukidest vist palju on üles kirjutamata jäänud, iseäranis perekonna-elu piirides, ja seega meile täiesti kaduma läinud, osalt küll sellepärast, et üleskirjutajad neid hinnata ei osanud ja teatud eelarvamisega neid „roppudeks“ ja meile häbistavateks pidasid, osalt vist ka sellepärast, et esimesed vanavara korjajad, Hurt ja Eisen, vaimulikud mehed olid, kellele igasugust „prahti“ häbeneti saata. Niisugune eelarvamine on aga ekslik ja asjale kahjulik. Teadusele ei ole miski asi ropp ega üleliigne. Öpib ta ju kõiksugu asju tundma, mis igapäevasest seisukohast vahest hirmsad on. nagu pahu tõbesid, katku ja koolerat, inimeste ja loomade väljaheiteid, inimesesööjate elu ja usku j. n. e. j. n. e. Peame meeles, et igal rahval ja igal ajajärgul oma isesugused vaated ja arvamised, kõlblus ja kombulus on. Mis meile praegu halb on, ei olnud seda varemaja inimesele mitte, vaid see oli temale hea, vahest koguni püha; paremat ta ei tunnud. Meie praegune elu oma arvamistega ja kommetega on aastatuhandete, vahest juba ka -sadade pärast elavatele inimestele kahtlemata ka kentsakas, kui mitte toores ja ropp. Sellepärast: missugune meie esiisade elu ka ei olnud, ärgem pigistagem tema ees silmi kinni, vaid õppigem teda tundma. Ja pangem kõik paberisse, mis sellest veel leidub, ning saatkem Eesti Kirjanduse Seltsile. Alamal seisväd read selgitavad seda, mis tuleks kirja panna. Praegu on viimane aeg, et veel riismeid päästa.

Olgu siin kohe tähendatud, et asjade vaatlemisel ühelt või teiselt õigeks tunnistatud ehk omaks võetud seisukohalt, nagu see praegusel ajal koolis sünnib ja omal ajal ka vanade Vahemere äärsete kultuurirahvaste juures viisiks oli, kes kõike, mis nende mõõdupuu alla ei passi-

nud, barbaarseks pidasid, vahest ehk oma hea külg on, kuid ometigi ei taha ma järgnevates ridades ühele või teisele kõne all oleva asja kohta antud vaatekohale asuda, sest et neist ühtegi ei või eksimatuks pidada. Sellepärast lähen mõnes asjas iseoma teed, ilma et ma seepärast teadusemeeste tööd sellel põllul ignoreeriksin, ja jätan kahtlusele ja kaalumisele ruumi. Lõpuks viivad need teed ikkagi sinnasamasse välja, kuhu juba enne-minigi on jõutud.

Käesolev katse olgu väikeseks vihukeseks suure Soome-Ugri rahvasteaduse materjaali salve. Terade väljavõtmine ja nende lõpulik õigesse paika panemine jäägu tuleviku hooleks. Kui ma siin mõne nähtuse juures ka teistest Soome sugu rahvastest kõnelen, siis ei taha ma sellega veel mitte ütelda, et üks ehk teine nähtus meie oma üleüldine ja algupärane kultuurielu avaldus oleks. Ma konstateerin ainult faktisid ja püüan — üleüldiselt õigeks tunnistatud sisemiste tegurite mõju arvesse võttes — nende tekkimist ja mõtet jõudu mööda selgitada. Ka arvamised laenude kohta jätan kõrvale. Et ma ilma eelarvamisteta ja sihilise faktide valgustamiseta ning otsuste pealesundimiseta oma asja ajan, siis julgen loota, et mind ei võida ebatõe kuulutamises süüdistada.

Ma algan mehe ja naise vahekorraga. Seda peetakse perekonna, suguharu ja riigi aluseks. Inimesesoo ühiselulised korraldused on peaasjalikult tingitud töö edendamise ja perekonnaelu arenemise läbi. Mida vähem tööstus on edenenud, seda tähtsamat osa näikse ühiskondliku elu korralduses abielu (suguelu) sidemed etendavat. Alguses oli inimesesugu vahetpidamata raskes võitluses oma olemasolemise eest. Et püsida ja edeneda, tuli vaimujõu kõrval iseäranis kehalikku jõudu tarvitada ja välja arendada. Siis oli toore jõu valitsuse aeg. Naine kui nõrgem olevus pidi seal muidugi mehe, kui tugevama, varju jääma. Siit see ka tuleb, et naise seisukoht elus vanal ajal tihti sugugi kadedust äratav ei ole. Naine on mehe teenija, ori; tema peale vaadatakse kui mehe või meeste omanduse peale. Naise endine sotsiaalne seisukoht näib ka keeltesse jäljed olevat jätnud. Ja need kinnitavad eelmist väidet õrnasoo muistse seisukoha asjus. Greeka „*δάμας*“ (abielunaine) on femininum „*δμῶρ*“i (sõjas rõõvitud ori) jaoks. Rooma „*familia*“ on „*famulus*“-ega (teener, ori) sugulane. Setu „*tšura*“ näib oma kaugemates vormides (Mord. čora — sees. tähendus, Läti čura — poiss, teener, Leedu cziuras — härraste poiss, teener = Poola čura, Tsherem. cora —

ori, Tshuv. čora, čura — teener, ori, naisteenija (naisori, vaim), Serb. cura — tüdruk, Türgi curi — sees., Dshagat. žori — naisori (tüdr.), Turkest. ja Kirg. čori — tüdrukust naisori (meie „vaim“ = Soome „naine, abikaasa“, j. n. e.) ka naise rõhutatud elukorra poolt kõnelevat. Mordva „ufe“ (abielunaine), „ufedev“ (pruudiõde), „uraz“ (minija) on „ufa“ga, meie „orjaga“ (vahest ka Votj. „var“iga) sugulased ja kõnelevad meie naisterahva varemast sotsiaalsest seisukorrast (Permi — Mordva — Soome rahva juures). Naist hinnati, nagu allpool näeme, kui ta sigiv ja töökas oli. Kaotas ta need omadused, siis heideti ta kui kõlbmata asi kõrvale. Niisama tehti üleliigsete ja haiglaste lastega, peaaesjalikult tütarlastega, ning vanade ja jõuetute inimestega. Vana aeg oli kõik muu, kuid mitte sentimentaalne.

Nelipühil 1917.

I. Mees ja naine.

1. Hetärismi jäljed ja riismed Eestis.

Hetärismiks nimetame kõige vanemat seniajani tuntud või tuntuks peetud abieluvormi. See nimetus, mis paljudele ei meeldi, on kuulsalt Bachofeni antud (Das Mutterrecht, 1861). Teda ei tule mitte greeklaste hetärismiga ära vahetada. Hellwald (Die menschliche Familie) ja Starcke (Die primit. Familie 1888) tarvitasid selle asemel sõna ‚promiskuiteet‘ (=Gemeinschaft der Weiber), Lubbock — ‚kommunaal-abielu‘ (Die Entstehung d. Civilis., Saksa k. t. 1874). Saksakeelne ‚Gesamtehe‘ oleks vastav nimetus. Eesti keeles tarvitas J. Jõgever hetärismi tähendamiseks ‚vaba abielu‘ (E. Kirjand. 1911, lhk. 341). See nimetus vastaks rohkem uuema aja vaatele selle mehe ja naise varemavahekorra peale. 1905. aastast saadik mõistetakse meil laiades ringkondades ‚vaba abielu‘ all aga ka kodanlist abielu (Zivilehe). See äravahetamine oleks eksitus ja tuleks tagasi tõrjuda.

Aga seletame hetärismi kui abielu (s. o. suguelu vormi) sisu veidi lähemalt.

Esimestel kultuurielu astmetel ei võinud abielust praeguse aja mõttes juttugi olla. Seal oli mehe ja naise vahekorra aluseks esimeses jões loomusund. Aegamööda asusid selle vahekorra juure majanduslikud, eetilised j. m. elemendid. Sotsiaalelu korraldades painutati ka abielu

õiguse normide alla. Tänapäev esineb abielu meile õigus-
lise vahekorrana. Tema alus, tuntud looduseseadus, on —
vähemalt näib ta nii olevat — kindel, muutmata, vahest
koguni igavene; kõik muu, mis aja jooksul selle ümber
kujunenud, on pehme ja muutlik koor.

Missugused järgud ja astmed ning missuguses järje-
korras abielu aastatuhandete, õigemini sajatuhandete jooksul
läbi teinud, ei tea meie. Viimastel aastakümnetel on selle
selgitamiseks palju tööd tehtud, kuid siiski ei ole veel
suudetud kindlat ja üleüldiselt õigeks tunnistatud õpetust,
teooriat luua. On ainult üksteisele vastukäivad arvamised,
hüpoteesid olemas.

Ometigi võiks ehk teadusemehi nende arvamiste ja
oletamiste järele kahte jakku jaotada (v. Wärmund, Ehe
und Eherecht, lhk. 5 ja 6, Anm.). Esimene osa (hetärismi
oletajad), kuhu suurem osa asjatundjaid kuulub (nagu
Bachofen, Morgan, Lubbock, Giraud-Teulon, Post, Dargun,
Köhler, Engels j. t.) ja kelle hüpotees vanem on, õpetab,
et vanal hallil ajal suguelus teatud korralagedus valitses.
s. t. seal ei maksnud veel praeguse või varema aja korral-
dused. Aja jooksul samm-sammult edenedes kitsendati
endist vaba sugulist läbikäimist ikka rohkem ja rohkem,
kuni viimaks praeguse abielu, monogaamia juure välja
jõuti. — Teine, vähem ja noorem õpetlaste rühm (Peschel,
Starcke, Westermarck, Forel) tahab tõendada, et just mono-
gaamia, ühe mehe ja ühe naise pikemat või lühemat aega
kokkuelamine esimene ja kõige vanem abielu vorm oli.

Neist kahest voolust ei või kumbki eksimatuse ja
õigekspeetavuse peale pretendeerida, olgugi et mõlemad oma
väidete kaitseks kaaluvaid asjaolusid ette toovad. Võhi-
kuna võib ühe või teise rühma poole hoida. Ainult nii-
palju tuleks ütelda, et valimisel praeguse aja kõlbluse
j. n. e. põhjal viimase poole ei maksa lüüa. Monoga-
amiiline teooria põhjeneb palju rohkem Darwini õpetuse nime
all tuntud looduseeadusliku voolu peal ja otsib oma väi-
dete põhjendamiseks loomariigist, inimesesarnaste ahvide
juurest j. n. e. abi ja aluseid. Selle voolu esitajate härrade
silms on endise aja monogaamia hästi teistsugusem, kui
meie seda oma praeguse kombeõpetuse seisukohast hea
meelega näeksime. Ja vanem õpetus on ikka veel ümber-
lökkamata.

Vanemad kirjalikud mälestused, mis Vahemere äärsed
haritud rahvad meile järele jätnud, näitavad, et n. n. hetä-
rism ehk kommunaalabielu pea kõigil sel ajal tuntud
ilma rahvastel ühel või teisel näol ja astmel tuttav või

koguni maksmas oli. Läänud aastasaja uurimised näitasid, et hetärismi nähtused üle terve maakera tuntud on ja mitmel pool veel praegu n. n. looduserahvaste juures edasi kestavad. Ma ei hakka siin maid ja rahvaid üles lugema, kus hetärismi või selle jälgi on leitud. Nimekiri saaks liig pikk. Sellekohasest kirjandusest võib igaüks ise järele lugeda. Allikaid leidub muu seas näit. Wilutzky raamatus *Vorgeschichte des Rechts* I, pt. 1.

Hetärism oleks siis abielu arenemiseloos teatud aste ehk ajajärk. Jämedates joontes öeldud, oleks arenemiselu selle järele järgmine: Esiteks korraldamata suguline läbikäimine meeste ja naiste vahel, selle järele (hetärismi ajajärgul) suguline läbikäimine kõigi suguvõsa või mõne muu sellekohase rühma meeste ja naiste vahel j. n. e. j. n. e. Täna sees keeles kõlaks see nii: kõik naised on kõigi meestega abielus. Abielu rikkumiseks peeti naise sugulist läbikäimist võõra suguharu ehk rühma meeste-rahvaga, niisama kui naise monopoliseerimist ühe mehe poolt. Lubatud suguline läbikäimine oli kas oma meeste- ja naisterahvaste vahel (endogaamia) või jälle olid mehed ühest ja naised teisest rühmast (suguvõsast j. n. e.); sel viimasel puhul oli abielu eksogaamiline. Esialgsed sugude vahetada nimetatakse ka agaamiaks, abieluta olekuks. Nagu öeldud, seletatakse teiselt poolt teatud nähtustest arusaamist ekslikuks: mitte kõik naised ei olnud kõikide meeste päralt, vaid rahva või suguharu piirides olid lühikeseajalised ja kergesti lahutatavad ehk lagunevad ühe mehe ja ühe naise abielud; selle kõrval oli aga, nagu praegugi, vaba suguline läbikäimine väljaspool abielu. Nii tohiksime siis „vabast abielust“ ja „hetärismist“ ikkagi kõnelda. — Igatahes jäävad fikseeritud faktid faktideks, kuigi hetärismi (*Gemeinschaft der Weiber*) oletamine „teaduslik ebauusk“ peaks olema. Olgu niipalju hetärismi selgituseks.

Meid ei huvita siin teoreetilised peenused ega see, missuguses vormelis endist suguelukorraldust (abielu), mis praeguse monogaamiaga ja tänase kõlblusega võrreldes Issanda meelest hirmus asi on, tuleks ja võiks defineerida, vaid nähtused, mis Eesti rahva juures varem, enneajaloolisel ajal laialisemat sugulist vabadust ja teistsugu kõlbust lasuvad oletada, nähtused, mida harilikult hetärismi jälgedeks ja järelkajaks peetakse.

Kui kurb see ka ei ole, aga tõsi ta on, et meil varem ajal sugu- ja armuelu palju „vabam“ (lodevam) oli kui praegune kõlblus seda lubab. See peegeldub muu seas ka Eesti vanasõnas: „Mets ja naisterahva perse on igaühe

päralt" (Wiedemann, Aus dem inn. u. äuss. Leben... lhk. 112), mille vanadust meie ei tea. Praegu mõistame meie seda vanasõna küll veidi teisiti, kuid ta esineb siiski varemaja vaate kehastusena, nagu hulk teisigi, mis trüki-
musta veel pole näinud.

Kui need ja järgnevad read meid võõrastama ja meie esiisade pärast punastama panevad, siis pidagem ikka mees, et inimene mitte muinasjutuliselt paradiisimaalt ei ole siia kurja ilma langenud, vaid raske võitluse läbi madalast loomariigist praeguse kultuuri-inimese kõrgusele on tõusnud. Aukartuses peaksime tema arenemiselu ja endist kombeõigust tundma õppima. — Honni soit qui mal y pense.

Pühad ja pidustused. Euroopa vana aja kirjanikud (Herodotos, Strabo, Solinius, Diodoros Siculus j. t.) teadsid n. n. hetärismi nähtustest nende eluajal tuntud ilma piirides (Araabias, Põhja-Aafrikas, Doonau maadel, praegusel Lõuna-Venemaal j. m.) jutustada, mis nad osalt ise olid näinud, osalt teistelt kuulnud. Meie nende kirjeldatud nähtusi neilt paikadelt enam ei leia. Endised enam-vähem puhtakujulised hetärismi avaldused (kui nad seda ülepea olid) on kadunud, kuid nende riismeid näeme rikkalikult Euroopas ja mujal laiali külitatud olevat, nii inimeste eluviisides ja hingeelus, kõige pealt aga usu- ehk ebausukommetes.

Niisuguste hetärismi riismete hulka arvatakse harilikult ka neid nüüd juba muutunud ja moonutatud kombeid, mis suurte „paganausu“ pidustuste puhul ja mõnede pühade ajal nähtavale tulevad. Siin nähakse vana kombeõigust ehk kultust jälle pead tõstvat. Igatahes võime meie seal vana-aja armuavaldusi ühel või teisel kujul ehk teisendil näha. Seal toimepandavate orgiate ajal variseb meie aja kõlblus ja suguelu korraldus täiesti kokku ja inimene andub mineviku traditsioonidele. Korduvad peaaegu needsamad nähtused, kui mitmesuguste uuema ja vanema aja ususektide „vabaarmastuse õhtutel“. Orgiaid, kus „suguline lodevus“ julgesti pead tõstab, teame kindlasti maakera peal paljudes kohtades ette tulevat. Võtame näituseks burjäätide „armastuseööd“. Tuleriida ümber tantsivad mehed ja naised ja kaovad paarikaupa ööpimedusesse, tulevad tagasi ja kaovad uuesti teistega paaris, nii et iga-sugused paarid võimalikud on (v. N. Melnikov, Die Burjäten des Irkutsk. Gouv., Verhandl. der Berl. Ges. f. Anthrop., Ethn. u. Urg., 1899, lhk. 440; F. v. Reitzenstein, Urgesch. d. Ehe, 8. Aufl., lhk. 30).

Kodumaa vanemad kirjamehed teavad meie esiisadest umbes samasuguseid asju jutustada. Tallinlane Balthasar Russov kirjutab 1584. a. trükitud ajaraamatus (K. Leetbergi tõlke käsikiri):

„Kirmsil¹⁾ seisid kiriku juures õllenõud talupoegade jaoks. Need tulid sinna laupäeval mõne penikoorma takka kokku oma naiste, tüdrukute ja sulastega lakkuma ja prassima.“ Teisel päeval käratseti kirikus purjus peaga, nii et pappi kuulda ei olnud. — „Pärast, kui nad just nii targalt kui ennegi kirikust välja tulid, läks uus purjutamine, tantsimine, laulmine ja laksumine jälle lahti... Nõnda pidasid seda pidu liht talupojad ja sulased, mitte ilma tülita, riuta ja tapmiseta ja muu suure patu ja häbitööta... Ja neid kirmisid peeti mitte ainult apostlipäevadel, vaid ka maarja- ja kõigipühade-päevadel.

Ei ole ka võimalik jutustada, mis hirmus lugu siin ka püha Jaani tulega oli... Tantsiti ja lauldi ja karati kõige lustiga ja ei antud armu suurtele torupillidele, mis igas külas väga tuntud olid. Peale selle oli püha Viidi (St. Viti) päeval, 15. juunil, tema kabeli juures, niisama ka jaanipäeval püha Brigitta (Pirita) kloostri juures suur jõledus... talupojad tulid andeksandmise-kirjade pärast ja ebajumala-teenistuse pärast... Ja kui nad selle oma meelest jumalateenistuse ära olid pidanud, mis suur Epikuri pidu seal siis lakkudes, prassides, lauldes, karates ja tantsides peale hakkas ja mis suur jõrin suurtest torupillidest, mis kõigelt maalt sinna kokku olid tulnud, niisama ka mis kasimatust (Unzucht), hoorust, kiskumist ja tapmist ja suurt hirmust ebajumala-teenistust seal on sündinud, seda ei või ükski inimene küllalt uskuda... ja mitte ainult püha Brigitta kloostri juures, vaid kõigi kloostrite ja kabelite juures tervel maal.“

1) Meil on see nimetus vist täiesti ununud. Wiedemanni sõnaraamat ei tunne teda. Ta tuleb kahtlemata saksakeelsest „Kirchmesse“st. Setudel on ta aga veel tuntud (J. Weski, O. Kallase j. t. teated). — Võrdle siiski ka Eesli (Tartum) „kirmaline“ = puuk, pisuhänd, Feuerdrache (Meteor), Soome „kä(ä)rme“ = madu, Wotj. „keremet“ = vaim (U. Holmberg, wotj. myth., Finn.-Ugr. Forsch. XIII, 1913, H. 1—2, lhk. 60), M.-Mordv. „kerəmət“ = ühe jumala nimi, Ersä-Mordva „keremet“ = paganaaja ohver, ohvripaik; Tshuv. „kiremet“ = ülem kurjade jumalate seas, Kas. Tat. kirämät = ebausk, (Остроумовъ): особ. духъ, почит. чувашами, черемисами... и крещ. татарами. Ataabia „keremet“ = austamine, imejõud. Zenker... (H. Paasonen, die türk. Lehnwörter im mordw., Journal de la Soc. Finno-Ougr. XV). Vahest on siin uus ja vana nimetus niisama kokku sulanud, kui vana ja uue aja püha on ühte liitunud.

Olgu tähendatud, et katoliku kirikud ja kabelid harilikult endistele paganaaja pühadele kohtadele ehitati, et vana ja uut kokku sulatada, millega üleminek tasandatud oleks. Uut jumalakoda ümbritses endise pagana silmis vana jumaluse pühaduse helk. Uus ristiniimene käis küll kirikus, aga andis ka sealsamas kirikumäel endisele jumalale, mis selle kohus.

Kui Russov peaks olema siin värvisid ka veidi oht-ralt tarvitanud, siis jäävad faktid ikkagi faktideks, sest et neid ka teised varemad kirjamehed tõendavad. Tagasihoidlik Kelch räägib oma ajaraamatus (1695. a. trükitud, lhk. 28) eestlaste paganaaegsest pidusi, mis „bakhanaalide sarnane, kus lakutakse ja prassitakse, häbemata laulusid lauldakse ja kergemeelselt hullatakse. Tantum Religio potuit evadere malorum“... — A. W. Hupel kirjutab (Topogr. Nachrichten I, 1774. a., lhk. 155) Vastemõisa kabeli (Risti kiriku) varemete juures peetud pidust järgmist:

„Iga aasta, 9 päeva enne jüripäeva, öösi, kogub siia suur hulk mõlemast soost ja igasugusest vanadusest talu-inimesi ümberkaudsetest paikadest, mõnikord mitu tuhat; nad süütavad müüride vahel tule põlema ja heidavad sinna kõiksugu ohvrid“... (Ohvrite kohta võrdle Eiseni sellekohast kirjeldust 1917. a. „Eesti Kirj.“ nr. 4, lhk. 179—183). — „Siin nähakse sigimata naisi tule ümber alasti tantsimas. Teised söövad ja joovad suure rõõmuga; paljud lähevad metsa laiali, ja noore rahva seas, kes ülepea mitte väga kasin ei ole, võib mõndagi kõlbmata asja ette tulla.... Seniajani ei ole korda läinud seda kokkutulemist jäädavalt ära kaotada.“

Ja J. Chr. Petri kirjeldab (Ehstland u. Ehsten I, 1802. a., lhk. 165—6) seda pidu ehk püha nendesamade värvidega (nähtavasti Hupeli raamatu järele), lisab aga — vististi Hupelilt suusõnal saadud teadete põhjal — selgel sõnal juure, et noored inimesed metsas proovi teevad, kas tants soovitud mõttes on mõjunud, mis siis detsembri keskpaigas selguks j. n. e. — See on seesama Petri, kellel Eesti rahva viletsustest nii hale meel oli, et ta oma raamatuga nende põlve parandamiseks tahtis kaasa aidata. —

Peatame siin veidi sigimata naiste juures.

18. aastasaja alguses oli väikeses Itaalia linnas Isernias veel viisiks, et iga aasta 27. septembril sigimata naised märtrite Kosmase ja Damiani kabeli juure kogusid ja sinna vahast valmistatud ohvriandeid viisid. Kui sigimata Greeka naine soovib last saada, siis läheb ta Ateena linnale lähedale Kallirrhoesse ja puudutab seal alumise kehaga üht kaljut

(Buschan, Die Sitten der Völker I, VI). Siin on vist ka ohvriga tegemist, mis esivanemad emakesele maale viisid (võrdle Deukalioni ja Pyrrha müütos, oraakli nõuanne neile ja Priapose ning Mutunus-Tutunuse kultuse kombed). Pürenei mägestiku naised Hispaanias puudutavad alumise otsaga kivist kuju Bony d'Oueli lähedal. Nad kaelustavad ja musutavad sealjuures kuju (Buschan, seals.). See tuletab juba selgemini sigivusejumaluse kultust meele (võrdle „julgestamine“ ja tagumiku peale löömine — allpool).

Asjade puudutamine palja ihuga näikse ka meil tuttav olnud olevat. Holzmayer jutustab Osilianas, et Muhus ühes peres viisiks olla siis, kui mõnest asjast soovitakse lahti saada ja ostjat ei leidu, seda asja palja tagumise otsaga puudutada. See pidada iga kord aitama. Rahva jutu järele pannud ühe talu perenaine niisuguse kombe abil ka oma tütre mehele. — Sügavamõtteline sümbolika! (Võrdle ka nõidumine — ukse piida vastu löömine — membro virili, Holzmayer ja Kreutzwald-Böckleri r. selet.)

Edasi toob Holzmayer (Osil. IV, b) terve peatüki kivi-kultuse kohta. Teises kohas (seals. VIII, e) jutustab ta ohvrikivist, mis maantee ääres, 4 versta Orisaarest Tumula mõisa maa peal seisab ja mille pildi ta raamatule kaasa annab. Holzmayer peab seda kivi, millel 47 auku on sisse puuritud (J. Nielsoni „Die Ureinwohner des skandinavischen Nordens“ peale tähendades), ohvrikiviks (Balders Opferstein). Tähendame siia juure, et ka looduserahvad, isegi praegusel ajal, muu seas ka kividelt käivad last ehk selle hinge (esivanema vaimu, kes uuesti peab lihaks saama j. n. e.) otsimas, mis sellekohase kivi august peab välja tulema. (V. näit. Buschan, Die Sitten der Völker I, lhk. 154 jj.) — Olgu see mööda minnes öeldud.

Nüüd, kus kõrvaliste asjade peale oleme tähelepanemist juhtinud, läheme pidustuste ja pühade juure tagasi.

Endisele täienduseks paneme siia veel üles, mis Adam Olearius oma reisikirjelduses 1647 meie maa „mittesakslaste“ (eestlaste) heina-maarjapäeva pühitsemisest kirjutab (v. E. Üliõpil. Seltsi album II, lhk. 40—41, O. K(allase) tõlge):

„Tallinna ja Narva vahel, kaks penikoormat-Kunda päris mõisast, on kiriku ligidal vana lagunenud kabel, kuju iga aasta heina-maarjapäeval ümberkaudsed mittesakslased rändavad; kabelis on suur kivi, mille ümber mõned põlvede peal ja ihualasti roomavad ja roaohvrid toovad, et nende käsi hästi käiks ja loomad õnnestaksid ehk, kui keegi haige, see jälle terveks saaks.“

Sinna tulevad ka kõiksugu roogade ja jookide müüjad, ja lõpp on prassimine ja lakkumine, hooratöö, tapmine ja muud avalikud patud. Veel meiegi aegu ei olnud see paha komme tänini kadunud, olgu küll, et kohalised õpetajad selles asjas palju vaeva näinud ja teda osalt ka hävitanud."

Et niisugused pidud veel Hupeli ajal, 18. aastasaja lõpul, võisid edasi kesta, nagu eelpool nägime, tuleb peale vanast sitkesti kinnipidamise ka sellega seletada, et katoliku kirik siin omal ajal sugugi ei püüdnud vana usku ja kombeid hävitada, vaid uut ja vana kokku sulatades vanale ainult uue kuue selga tõmbas. Ja, tänu sellele, saame meie mõndagi oma esivanemate elust ja olust teada. Pärast usupuhastust hakati vana haputaigat rookima ja jõuti sellega läinud aastasaja lõpul vennastekoguduse kaasabil peaaegu lõpule. Ainult elujõulisemad nähtused endisest ajast, nagu näit. armuelu avaldused, mis isegi „palvendade“ keskele teed leidsid, kestavad praegu veel kahvatanud kujul edasi.

Saartel on endise aja pidud puhtamal kujul ja kauemini alal hoitud. Holzmayer kirjutab (Osiliana 1, VII, h., 1872. a.) jaaniöö pidust Hiiu saarel:

„Eesti paganaaja pidustuste kõrgemaks tipuks oli veel hiljuti kõlbmata ja ropp jaaniöö möödasaatmine, mis vastuvaidlemata üks suurematest pühadest, kui mitte just kõige ülem püha rahva arvamises oli. Kuna jõulu ajal valgust hoolega toas hoiti, viidi ta nüüd välja nähtavale. Puu ümber, mis maast kuni ladvani hagudega ja põlevate ainetega kaetud oli ja mille ladvas lipukene lehvis, kogusid peale päeva loojaminekut rahvahulga, enamasti noorsugu, lõbuks ja tantsuks kokku, kusjuures torupill muusikaks oli. Viina ja õlle eest oli rohkesti hoolitsetud, mõlemaid kallas üks pidu korraldajatest. Lõbustused kestsid päikse tõusuni, kes nähtusi valgustas, mis tema valgusega ei tahtnud kokku sündida. Lõpuks visati lipuke, enne kui ta põlema hakkas, kaikaga maha; kellel see korda läks, sellele tõi ta õnne. See pidustus tuletab kõige rohkem orgiaid meele, mida eestlased varemini vist küll veel pöörasemalt, sagedamini ja suurema rahvahulga osavõtmisel pidasid.“

Siin mõni sõna eraldi tuleriidast.

Saksamaa lõunapoolsetes katoliku usu maades läheb rahvas lihavõttepäeva laupäeva hommikul kirikust rongikäigul surnuaiale, kus puuriit põlema süüdatakse. Tulle heidetakse muu seas ka õlgedest valmistatud mees (Juudas Iskaariot). Ka see komme on (hiljemini katoliku usuga paaritatud) endise „paganaaja“ jäanus ja kujutab tuld,

mida vanasti jumaluse (päikese) austamiseks põletati, kes kevadel pimeduse ja surmava talvekülma üle hakkas võitu saama. — Tuntud on ka tuleriitade põletamine õnnetuste, taudide j. m. raskete aegade puhul. Seal austati ja tuletati meele tule puhastavat võimu. (Võrdle Buschan, Die Sitten d. Völker I, V & VI; niisama ka Kolga-Jaani pulmaliste kogumine puu ümber, mis siis ära põletati. Schröder, Hochzeitsbräuche, Anhang IV ja Inland 1844 nr. 1 ja 2, ning laialt tuntud pulmasaaja tulest läbisõit.) —

Edasi kirjutab Holzmayer (seals. VII, k) heina-maarjapäeva laupäeva, 1. juuli, õhtul Muhus peetavast „leedotule“ pidust, mida varemini Leedumäel, viimasel ajal aga mitmes paigas peetavat:

„Pühadel õhtutel peab muhulasel juuresmagaja (Beischläferin) olema, nii jaaniõhtul, kui ka õhtul enne heina-maarjapäeva. Kuna ringtantsust tule ümber pea ainult naised ja tüdrukud osa võtavad, käivad noored mehed, kes juuresmagajaid (võrdle tüdrukute nõudmine ööseltislikeks kosilaste poolt, allpool) otsivad, ringi ümber, vaatlevad tüdrukuid, lähevad peale seda eemale ja lasevad siis väiksemaid, 10—17-aastaseid poissa väljavalitud tüdrukuid endile metsa tuua. Selle peale kutsub üks poiste seast märgitud tüdruku mingisuguse ettekäände all tantsijate ringist välja ja teised poisid, arvu poolest umbes kümme, piiravad tüdruku sisse ja veavad teda väevallaga, üks ees võõst tõmmates, teised takka lükates, üle kivide ja kändude, sõõrdude ja kraavide, kuni nad viimaks pärast mitmekordset kukkumist ja korduvat rabelemist ootaja juure jõuavad. See viskab tüdruku maha, heidab tema kõrva ja paneb talle jala peale (see komme peab tingimata täidetama, kui tüdruk poissi ei pea käpardiks pidama¹). Ja poisid lähevad selle peale eemale, et mõnda teist teenida. Ilma et poiss tüdrukut rohkem puudutaks, pükutab ta hommikuni selle kõrval (ristiusu ja kiriku mõju? A. K.). Tüdrukud, kellega see nõnda sünnib, ei rõõmusta selle üle mitte vähe, isegi siis, kui neil vedamise juures särk lõhki rebiti (Muhu naised ja tüdrukud käivad nimelt palja särgiga, ainult kui nad ristsele ja pulma lähevad, panevad nad riide selga, mida nad „ümbrikuks“ nimetavad). Tüdrukud, keda ei valitud, võivad kadedust ja pahameelt vaevalt vaigistada, ja paremaks-

1) See „pruuk“, nimelt „jala pealepanemine“ ehk õigemini tüdruku võtmine kahe jala vahele oli Järvamaal veel paarikümnelt aastalt eest poiste ja tüdrukute koosmagamisest (pidudel avalikult) viisiks ja seda loeti „vahvaks teoks“. Ei sõندانud poiss seda teha, siis oli ta käpard, kohmetu memmepoeg j. n. e.

arvatute emad kuulutavad rõõmuga oma tütarde kuulsust ja häid külgi." (Vaata ka Wiedemann, Aus d. inneren u. äuss. Leben d. Ehsten, lhk. 362, jaanipäeva kirjeldus, ja võrdle M. Weske reisikirjeldus 1875. a. suvest, lhk. 5, setude „kirmas“ (Verhandl. d. gel. Estn. Ges. VIII, 4 ja eratrükk), sedasama Helmi kirjeld. setudest Oleviku lisas nr. 3 a. 1885 ning O. K(allase) „Üht ja teist setudest“, E. Üliõpil. S. alb. II; niisama Nestori jutustus slaavlaste mängudest ja naiste „tõmbamisest“ ja Послание Памфила 1505. a. (Kovalevski ja Sorokini rmt.), ka Siilo tütarde röövimist Penjamini laste poolt, mida Iisraeli kohtumõistjad soovitasid (Kohtum. r. 21, s. 20 ja 21), ning Lubbocki Entst. d. Civil., lhk. 84 kirjeldatud naisteröövimist Austraalia neegrite juures (tsit. Каутский, Возн. брака и семьи, пер. Львовича, СПб. 1903, lhk. 40—41), j. m. sellekohased naisteröövimise kirjeldused.)

Germaanlaste juures nimetati tütarlast, kellega poiss jaaniõhtul tantsis ja üle tule kargas, „jaanipruudiks“ ja nad tohtisid ka edaspidi trahvimata läbi käia (Reitzenstein, Liebe u. Ehe im europ. Altertum, lk. 57).

Õitselkäimise kirjeldus, mis M. Raud (H. Rosenbergilt saadud teadete põhjal Eesti Kultuuris IV, lhk. 14—16, Helme kih.) pakub, tuletab veel endisi pidusid ja nende mängusid looduses kahvatanud kujul meele.

Niisuguseid pidustusi leiame peale Germaania rahvaste veel Kaukasuses kuulsa kuninganna Tamaara muinasjutulise poja Lascha auks (Kovalevsky j. Darinsky, Zeitschr. f. vergl. Rechtswissensch., Bd. 14, lhk. 153—4), eskimode ja Põhja-Ameerika indiaanlaste juures (Kohler, seals. Bd. 12, lhk. 325—6), Austraalia neegrite (Gasan, Journal of the Anthropol. Inst. B. 24, lhk. 173), Fidschi (Viti) saarte elanikkude (Globus 46, lhk. 319 a. 1884) juures, Madagaskaris (Kohler, Zeitschr. f. v. R., Bd. 5, lhk. 345), mitmel pool mujal (v. Post, Anfänge... lhk. 22; Kälischer, Zeitschr. f. Ethn. 1876, lk. 144 jj. 150 jj.; Martius, Brasilien, lk. 61; Wilutzky, Vorgesch. d. Rechts, lk. 25—26; Сорокинъ, Бракъ встарину, lk. 21 jj. ja m.) ja lõpuks, ka meie naabrite slaavlaste juures, kus vana Järila päev midagi muud ei olnud, kui sigivusesümboli (membrum virile) jumaldamine, laialt tuntud Phalluse kultuse kõhaliik teisend, mis lõunapoolsete vanade kultuurirahvaste Venuse, Bacchuse, Mylitta ja Astarte kultusele lähedal seisab. „Pamphiluse kirjast“ (1505 a.) on näha, et venelased jaanipäeva laupäeva pidustustel „vaba armastust“ laialt

on tarvitanud, millest isegi mehenaised ja naisemehed osa võtnud (v. Сорокинъ, Бракъ встарину, lhk. 21—2).

Ka kaskede toomine nelipühiks (germaanlaste Maibaum, Eesti mei, meiu, Saaremaal meig, meiud, slaavl. березка, дубъ) ja nendega talitamine (ehtimine jne.), mis ka meie nimetatud naabritel tuntud (venel. красная горка, семикъ), näib vana aja Phalluse kultusega ühenduses seisvat. Üksikutes kohtades ilmub neil kevadepidudel puu asemele mehe kuju (nukk; meie Metsik? Holzmayer teab Osilianas Metsikust ütelda, et see põllu ja karja sigivuse kaitsja on ja tema pidu kevadel peetakse; vaata ka Eiseni kirjutused Metsikust „E. Kirjand.“ aastakäikudes) ehk elav meesterahvas, kellele naisolevus seltsiliseks antakse. Ka siin sihitakse looduse sigidusejõu ärkamise peale kevadel (W. Buschan, die Sitten d. V. I, VI, VII).

Looduse sigidusejõu kultuse jäänuste sekka tuleb ka laialt ja praegu veel tuntud „kastmist“ sõnnikuveo, esimese künni ja karja väljalaskmise puhul arvata (Saaremaal ka pulmades). Karjusele, kündjale jne. visatakse ootamata suurema või vähema nõu täis vett kaela. Praegusel ajal on see küll juba rohkem naljaasjaks saanud ja tema esialgset mõtet ei tunne tembutajatest vist keegi enam. Et siin aga vihma (vee) sigitavat mõju tuleb mõista, ei tohiks kahtlane olla. See komme on ka mujal tuttav (v. Buschan, Die Sitten d. V. I, lhk, VII). —

Nagu arvata võib, on eespool-kirjeldatud esiisade pühad ja pidud ning seal tarvitusele võetavad kombed oma ilme mitmesuguste algelementide kokkusulamisest saanud.

Nii jõle ja jäle kui see kõik, millest toodud tsitaadid kõnelevad, praeguse aja kõlbluse — mis muidugi ka ajutine on — seisukohalt vaadates näib, oli ta omal ajal ometigi rahvaste arusaamisele heast ja pahast vastav ja kombeõigusliselt pühitsetud. Tema juured ulatavad väga kaugele minevikku. Vanas India lugulaulus „Mahābhārata's“ ütleb kuningas Yayāti oma äiale: „Seda meest, kellele küps naine ettepaneku teeb ja kes selle soovi ei täida, nimetavad Veda tundjad idaneva elu mõrtsukaks. See, kes tahtja ja küpse naise juure ei lähe, kui see teda salaja kutsub, kaotab vooruse ja on tarkade silmas idaneva elu hukkaja“ (Wilutzky, Vorgesch. d. R. I, 27; Parva, sect. 83, 253 j.).

Vanast kinnihoidmine on maksva korra alus. Lüüakse see kord ümber, siis vaatavad tema poolehoidjad veel kaua igatsusega tema poole tagasi. See oli muiste nii

ja on ka edaspidi. — Vana Eesti „pagan“ pesi uue usu maha ja ohverdas oma vanadele jumalatele. Kauge- mates sugurahva asupaikades sünnib see ohverdamine vahest veel praegugi. — Tule „suvidze pühi“ aegu tagasi; „sis teem sul vana ussku saja, hää saja“ ütles setuveli Dr. Kallasele veel aasta paarikümne eest. Kõik vana ja oma on inimesele kallis, vahest koguni püha. Haridust saanud looduserahva laps heidab tihti käega meie kultuuri peale ja pöörab oma „metsikute“ suguvendade juure tagasi, olgugi teda seal viletsused ootamas. —

Kas olete mõnel looduses peetud kevade- ehk suve- pidul olnud, näit. jaanitulel? Kui ja, siis teie seda nii pea ei unusta. Päike, mis nüüd jälle valitsemas, on looja läinud. Jahe õõtuul karastab päevakuumusest roidunud keha ja mähib teid armujoovastuses juubeldava looduse hingeõhu, uimastava õielõhna sisse. Kuu tõuseb ja kallab oma saladuslikku valgust nurmedele, aasadele ja metsa- dele. Kaugel põhjas suudleb Koit Hämarikku, kelle põsed õrnalt punetavad. Kusagil laksutab leseks jäänud künni- lind, otsekui tahaks ta väike süda armuvalus lõhkeda: jõua ju, kallike... Rohuladvas ja sõnajalapõõsas hiilgab jaaniussike. — Seal tõusevad kõigil küngastel tulekeeled taeva poole, kui kullaterad lendavad sädemed üles. Kui siis noorus tule ümber laulab ja tantsib ning kilgates tule- lontisid keerutab ja pillub, siis kõneleb esiisade aeg meiega. Siis tundub, kui tuleksid nemad ise sõmera alt pikas reas oma laste rõõmu vaatama. Seal tantsib noormees oma neiuga, nende käed ja huuled sulavad kokku ja silmis peegeldub Hämariku palete paiste. See on armastuseaeg, ka inimesele, kes ju tükk elavast loodusest on. Ja meie isad olid loodusega lähemas ühenduses kui meie, kes me tihti „ülikultuuri“ nimel loomu ja looduse vastaselt elame. — — —

Toonitame siin, et eespool-kirjeldatud armuelu-aval- dusi sugugi ei tarvitse ainult n. n. hetärismi jäänustena mõista, nagu see ka lugedes iseenesest selgub. — Teatud loodusetung otsib omale avaldusi. — Esiisad tegid nii, järjekult tuleb ka minul nii teha, — nõnda resoneerib kombeõiguse alla heitja.

(Järgneb.)

A. Kruusberg.

Rahvakooli olud Lõuna-Eestis teisel vabaduse aastakümnel.

Mis Eesti rahvakooli alal Rootsi ajal algatuse ja tege-
likkude katsete poolest oli korda saadetud,¹⁾ selle hävitas
Suure Põhjasõja maru peaaegu juurteni ära ja pühkis maa-
pinnalt. Kaua seisis selle järele Eesti rahvahariduse põld
täiesti söödis. Üksikud nõrgad katsed, mida mõned ini-
mesearmastajad vaimuvälja tegelased siin ja seal ette võtavad,
ei suuda üleüldist kurba pilti muuta. Ülemate seisuste
kõige suurem tähelepanek ja hool keerles loomulikult sõja
läbi hävitatud majanduslise seisukorra päästmise ja uuen-
damise ümber, mille juures maa pärisrahvast ainult kui
abinõu sihile saamiseks hinnati, rahvas ise ihulikult käre-
damas pärispõlves, töölooma seisukohale alandatud,²⁾ vaim-
liselt harimatuse ja ebaisu võrkudes kinni, — missugust
reaalset tõukejõudu rahvahariduse edendamiseks peab sealt
otsima ?

1765. aastal astutakse Liivimaal kindlam samm rahva-
kooli seaduslikuks asutuseks muutmise sihis:³⁾ Kindral-
kuberner George Browne käsukirjas ehk „patendis“, antud
maapäeva otsuste põhjal 18. aprillil, kästakse kodu- ehk
mõisakoolisid lugemise ja katekismuse õpetamiseks asu-
tada. Kuid 20 aastat hiljemini — 1. detsembril 1785. a.
— peab seesama kindralkuberner uues käsukirjas kaebama,
et tema käsukiri „peaaegu täiesti tähele panemata jäetud ja
vaese talurahva-noorsoo õpetamise eest ei kiriku-eestseisjad
ega ka mõisaomanikud tarvilikul viisil hoolt ei kanna“.
Nõuab, et tema eeskirja „ustavalt ja mitte ainult välise
kombe pärast“ täidetak. Vastupanevaid mõisnikka tuleb
kohusetäitmisele sundida. Kindralkuberner käsul võetakse
1786. aastal suured koolikatsumised ette, et koolide seis-
korda tundma õppida ja „koolid ükskord jäädavalt kõvale

1) V. selle kohta: V. Reiman, Bengt Gottfried Forselius, E. Ü. S.
Album III leht, lhk. 7—52; niisama M. Lipp, Kodumaa kiriku- ja har-
duselugu I, lhk. 226—241.

2) Veel 1792. aastal müüdi Laiuse kirikumõisast kirikukonvendi
otsuse järele 10 hinge Võikvere mõisa omanikule, tolleaegele Laiuse õpe-
tajale H. J. v. Jannaule (vanemale) 600 rubla pankoraha eest ära.
Müümist põhjendatakse sellega, et kirikumõisa maa enam kõiki toita ei
jõudvat. Ettepaneku harutuse puhul tõendatakse, et Kolga-Jaanis ja
Tavastus juba ennemalt sedasama on tehtud. — V. ka Hupel, Topograph.
Nachr. II, lhk. 111, ja Zweiter Nachtrag z. I Bande, lhk. 70.

3) Eesti rahvakooli kohta 18. aastajasal v. iseäranis M. Lipp,
Kodumaa kiriku- ja hariduselugu II, 1, lhk. 88—108.

ja kindlale jalale seada". Katsumised näitavad, kui viletsas korras koolide asi on, ja 1787. a. avaldab Browne jällegi uue „patendi“ sellesama asja kohta. Muu seas kirjutab ta ette „iseäranis selle järele vaadata, et laste õpetajateks mitte liiderlikka (lüderliche) vabadikka (Lostreiber), härrade teenrid (Domestiques) ega muidu kõlbmata ja täiesti harimata inimesi ei võetaks, kes laiskuse ja liiderlikkuse pärast noorsoo hooletusesse jätavad ehk temale valeõpetust annavad“. 1803. a. Tartu ülikooli juures asutatud „koolikommisjon“ puudutab oma ainult paberile jäänud kooliseaduses ka kihelkonnakoolisid, ja 1806. aastal avaldab Liivimaa maapäev soovi, et kihelkonnakoolide asutamine ette võetaks, sest keisri tahtmine olevat talurahva haridust nende koolide läbi tõsta. Igas kihelkonnas leppigu mõisnikud, õpetaja ja talupojad vabatahtlikult kokku, kuidas kihelkonnakoolisid avada ja üles pidada. Kõik need algatused ja kavatsused jäävad ikkagi nagu õhku rippuma. Alles 1819. aastal kinnitatud Liivi talurahva-seadus paneb rahvakoolile kindla seadusliku põhja. Selle järele on rahvakoolil kaks järku: vallakool ja kihelkonnakool. Olgu siin nende kohta käivad määrused peaasjus nimetatud, niipalju kui seda järgneva kirjelduse selgituseks tarvis on:

Igas vallas (kogukonnas) olgu oma kool (§ 516). Väiksemad kogukonnad võivad kooli ülespidamiseks ühineda, aga ometi nõnda, et meestehingede arv mitte üle 500 ei tõuseks. Koolis õpivad lapsed lugemist, katekismust ja laulmist, „vähemalt mõned tuttavad kirikulauluviisid“. Koolis peab käima iga laps 10. eluaastast peale, niikaua kui õpetaja ta küllalt õpetatuks tunnistab. Ainult iseäralisel põhjusel võib erandid ette tulla, iseäranis ka nende kohta, kes õpetaja arvamist mööda kodus vanemate või hoolekandjate poolt tarvilikku õpetust saavad. Kehvade vanemate lapsed saavad kogukonnalt ülespidamist: 2 naela leiba päevas ühes tarviliku servega (Zukost). Kogukond korraldab asja nõnda, et lapsed koolis harjunud kodust sooja toitu saavad, ja lepib selles asjas kooliõpetajaga kokku. Kooliaeg kestab mardipäevast kuni 10. märtsini. Kodusõppijad lapsed tulevad kooliajal iga 4 nädala järele kooliõpetaja juure katsele.

Kooliruum peab terve ja avar olema; tal olgu head ahjud, avatavad aknad, kohased pingid ja lauad. Koolide ülespidamise kulud kannab kogukond, iseäranis peab ta küttepuud juure vedama ja valgustust andma, aga kogunisti mitte peergudena. Koolide üle valvajateks on õpetaja ja kiriku-vöörmündrid, kuna ülema ülevalvuse õigus

mõisahärra päralt on. — Kooliõpetajad pannakse ametisse mõisahärra poolt, õpetajaga läbi rääkides. Oma ameti ajal on kooliõpetajad ihunuhtlusest, nekrudikohustusest ja pearahast vabad.

Kihelkonna-kool peab igas kihelkonnas, kus 2000 meestehinge on, olema (§ 517). Väiksematel kihelkondadel on luba kooli ülespidamiseks ühineda. Kih.-kool töötab kiriku-eestseisja ja õpetaja iseäraliku ülevaatuse all.

Kih.-koolis peab vähemalt 12 õpilast käima. Kui vabatahtlikka tulijaid niipalju ei leidu, siis otsib koolikonvent varviliku arvu lapsi ja paneb nad kooli. Nende laste ülespidamine, kelle vanemad ehk hoolekandjad seda ise ei jõua teha, sünnib valdade kulul.

Opeaeg on seesama, mis kogukonna-koolides, s. o. mardipäevast kuni 10. märtsini. Opeaineteks on kirjutamine, rehkendamine, kirikulaulude laulmine, katekismus ja „üleüldised teadmised ebausku kõrvaletõrjumiseks, hädaohutude eest hoidmiseks ja mõistlikuks kutsetöö tegemiseks“.

Kooliraamatute, kirjutusmaterjaali, lambiõli ehk küünalde ja kooliasjade kulud võetakse nende kogukondade laekast, kelle liikmed õpilased on.

Ilma et 1819. aasta seadust, niipalju kui see rahva-kooli puutub, hinnata, peab konstateerima, et varsti pärast ihupriiuse väljakuulutamist Liivimaal rahvakoolide võrk laieneb, vähemalt tuleb suur hulk valla- ehk külakoolisid juure. Missugused meie rahvakooli olud Lõuna-Eestis umbes teisel vabaduse aastakümnel olid, selle kohta on nende ridade kirjutajal võimalik olnud üksikasjalist materjali leida ja nimelt järgmistest allikatest:

1834. aastal Valga linnas ärapeatud Liivimaa õpetajate sinodil — see oli esimene sinod Liivimaal Vene valitsuse ajal — oli ka rahvahariduse ja rahvakooli asi harutusel. Asja edendamise mõttes valiti sinodil rahvakooli komisjon. Et seisukorda tundma õppida, saatis komisjoni Eesti osakond kõigile Põhja-Liivimaa õpetajatele, peale Saaremaa, ¹⁾ küsimiste lehed kätte ja nõudis suure hulga küsimiste peale täpiseid teateid koolide seisukorra kohta. Õpetajate vastused tulid kokku komisjoni liikme, Laiuse õpetaja Heinrich von Jannau ²⁾ kätte, kes nende põhjal aruande valmistas.

Õpetajate originaal-aruanded, ühtekokku umbes 350 suurt foolio-lehekülge, on Laiuse kiriku arhiivis alles. Nad

1) Saaremaa ei kuulunud Liivimaa sinodi ringkonda, vaid oli kiriklikult iseseisev.

2) Laiuse õpetaja 1822—1864.

on kirjutatud 1834. aasta sügisel, ainult mõned üksikud 1835. a. algul, ja nende andmed käivad seisukorra kohta nagu ta 1834. aastal oli. Selle juures jutustatakse sagedasti ka kooliasja arenemise lugu ja üksiku kooli, iseäranis kihelkonna-kooli saatust teatavas kihelkonnas. Enamasti on aruanded õige pikad ja täielised, mõni kunni 30 fooliolehekülge suur; neis loetakse näit. kõik kihelkonnas leiduvad koolid nimepidi üles, niisama iga kooli õpilaste arv, kooliõpetajate palgaolud, sagedasti igas koolis eraldi, jne. Mitmed õpetajad lisavad aruandele oma arvamised rahvahariduse ja rahvakooli kohta juure ja esinevad ettepanekutega. Aruanded on nähtavasti õpetajate oma käega kirjutatud ja kannavad igaüks vastavat allkirja ja kokkuseadmise kuupäeva.

Nende õpetajate aruannetes leiduvate andmete põhjal püüan siinkohal kokkuvõtliku pildi anda Eesti rahvakooli seisukorrast tähendatud ajal.

A. Kihelkonnakoolid.

1. Asutamise lugu.

Tartu maakond¹⁾. Kihelkonnakoolid on töötamas: Tormas, asutatud 1820. aastal, Laiusel, asut. 1822, Sangastes, asut. 1832. Palamusel on 1824.—1831. a. kihelkonnakool avatud olnud, kuid 1831. a. lõpul otsustanud konvent kooli uue aasta algusest peale kolmeks aastaks seisma jätta, „osalt sellepärast, et kooliõpetajate ja kogukonna kirjutaja ametite pidajaid tarvilikul määral olemas, osalt, et mitte kohaseid isikuid (Subjecte) ei leitud, kes vabatahtlikult oleksid koolis tahtnud käia, osalt viimaks, et mitmeti koormatud maarahvale ajutiselt väikest kergendust muretseda, mis iseäranis kolme ikalduse-aasta pärast tarvilikuks on saanud“.

Kodaveres oli kool 1829—1832, jäeti aga siis „kirikueestseisja-härrade otsuse järele ja koguduse soovi peale niikauaks seisma, kunni tarvidus tõuseb jälle uusi kooliõpetajaid külade tarvis kasvatada“. Maarja-Magdaleenas on koolikonvent õpetaja ettepaneku peale 1827. aasta kevadel kihelkonnakooli asutamise põhimõtteliselt otsuseks teinud ja kõik kooli ülespidamisse puutuvad küsimused korraldanud; 1828. aasta algul otsustati uuesti konvendil, et kool jüripäeval avatakse.

1) Ülevaatlikkuse pärast on maakonnad võetud praegustes piirides.

Ometi jäi kool avamata. Põhjuseks oli õpetaja teatamise järele see, et konvent õpilaste ülespidamise asja õieti ära ei seadnud. Lootus, et vanemad ise lapsi koolis üles peavad, ei läinud täide. Nad ei jõudnud või ei tahtnud. Talupojast-kohtumehed ei teinud asjaga enam tegemist, sest nad pidanud seda uueks koormaks, mis valdadele peale tahetakse panna. Mõned arvanud, et kooli asutamine ilma- aegne olevat, sest et seal Saksa ja Vene keelt ei õpetata; muid asju võivat lapsed külakoolides isegi küllalt õppida. Konvent lükkas kooli avamise edasi, selle juures ka veel puuduse peale tähelepanemist juhtides, milles suurem osa kohalikka talupoegi elab, kuna iseäranis viimaste aastate kehv lõikus rahva väga alla rõhunud ja sellepärast mitte kohane ei olevat tema koormat suurendada.

Võnnu kihelkonnas on kirikukonvent maavalitsuse ettepanekul 1806. aastal otsustanud kiriku ligidal kihelkonnakooli avada; kihelkonna mõisapidajad (die resp. Herren Eingepfarreten) on selleks nõusolemist avaldanud; kooliõpetaja palgaks määratud 116 rubla. „Aga osalt ei leitud kedagi, kes niisuguse kehva (kärzlich) tasu eest oleks kihelkonna- kooliõpetaja ameti oma peale võtnud, osalt palusid ka juuresolevad valdade esitajad (Gemeinde-Vorsteher) ühemeelisel, jäetagu niisugune igatahes tänuvääriline ettevõtte raskete aegade pärast edaspidiseks; nii on ta jäänud tänapäevani.“

Teistes kihelkondades on lugu järgmine: Äksi kihelkonnas kihelkonnakooli ei ole. Kooli asutamisel seisavad mitmed raskused takistuseks ees, „sest et kogukond (die Gemeinde) tarvilikka kulusid ei taha kanda, kuna ta külakooliõpetajaid juba on kohustatud üles pidama“. Kursi, Tartu- Jaani (praegu T.-Maarja) ja Nõo õpetajate aruannetes ei ole kihelkonnakoolist kõnet. Puhjas on niihästi Saksa kui ka Eesti koguduse liikmed kooli avamise soovi avaldanud ja on mõlemad valmis kooli asutama. Takistajaks on aga kõigi juures kartus, kas oleks võimalik „kihelkonna väga suure vaesuse juures“ asja teoks teha, iseäranis ka, kui kroonu, kelle oma pool kihelkonda ja peale selle kirikumõisa on, mitte nimetamiseväärilist abi ei anna. Arvatakse, et tarvis on kroonult abi paluda. Rannus on saksad ja eestlased kooli vastu; põhjuseks peasjalikult talupoegade vaesus ja suur põletispuude puudus.

Kambjas on õpetaja sagedasti kihelkonnakooli avamise soovi avaldanud, kuid iga kord on saksad („die Eingepfarreten“) sellele vastu hakanud (aufgelehnt), eestlased („die Nationalen“) aga hea meelega nõus olnud.

Otepääs ei ole ei sakste ega eestlaste juures tõsist soovi kihelkonnakooli kohta avalikuks tulnud. Mõned sakslased olla, nagu õpetajale näib, kindlasti kihelkonnakooli vastu, sest nad ei uskuvat nähtavasti mitte, et kihelkoolis kõlbline kasvatus võimalik on; eestlased ei ole mitte kooli vastu, „kui neil mitte kulusid ei ole kanda“. Raskuseks olevat ka see asjalugu, et kiriku ligidal sündsat platsi ei leidu, sest et kiriku ümber kroonumaad on, mida ükski ajutine pidaja ei või ära anda.

Rõngust kirjutab õpetaja: „Kui suur Saksa koguduse liikmete soov kihelkonnakooli kohta võib olla, võib selle järele otsustada, et 1806. aastal ülemuse käsul konvent ära tuli pidada, et asja lõpulikult kindlaks teha (definitiv ins Reine zu bringen). Protokoll on veel olemas, kus kihelkonnakooli põhjendamine (Foundation) ära määratakse ja korraldatakse, aga niisugusel kombel, et peab ennast südamest rõõmustama, et pärastpoole asja mitte sõnagagi enam ei nimetata. — Mõõdaläinud aastal soovitas kreisisaadik v. Rennenkampf talupoegadele tungivalt kihelkonnakooli asutamist. Kokkutulnud vanemate vastus oli sügav vaikus ehk — „kes tija p.“ Edasi arvab õpetaja niisuguse üleüldise kihelkooli vastase meeoleu sakste juures sellest tulevat, et kihelkonnas olev vennastekoguduse vanema Schmidti kool mõisatele küllalt kõlblikka teenijaid andvat, kuna uus kool uusi kulusid tooks ja linnadesse veerevate „väikesakste“ (Kleindeutsche) arvu palju suurendaks. Eestlased aga leidvat, et nemad nendelt nõutavate ohvrite eest liiga vähe tasu saavad, sest et nende lapsed kihelkonnakooli kaudu „ringjooksu adra juurest adra juure“ peavad tegema. Kui ka neile küla-kooliõpetaja kohta silmade ette seatakse, siis tunnevad nad liiga hästi, et umbes 300 perest, kes iga aasta kohustusi peavad kandma, ainult ühe isa pojale kahe kunni kolme aasta sees töötatud saatus osaks saab. Peale niisuguse meeoleu on kooli asutamisel takistuseks ka majanduslised tingimused. „Talupoegade teokohustus (Gehorch) on äärmiselt pingule tõmmatud, igasugune koorma suurendamine sellest küljest on neile väljakannatamata.“ Viimaste aastate viljaikaldus ja sõjavägede läbi-marssimised on vaesust ja viletsust toonud muidu rikastele taludele. Mõisatelt nõuavad avalikud ehitused postitee ja kiriku juures suuri ohvrid; — nii on kõik tagasihoidlikud.

Võru maakonnas on seisukord järgmine: Harglas on 1828. a. otsustatud kihelkonnakool asutada; kool avati 1829. a. sügisel, kui maja valmis oli saanud. Põlvas, kus õpetaja 1831. a. eraviisil kooliõpetaja palganud, kes

kõrtsimeeste, mõldrite, rikaste talupoegade ja teiste lapsi iseäralise maksu eest õpetas, avati 1833. a. päris kihelkonnakool sellesama kooliõpetaja juhatusel. Karulas on 1833. a. detsembrikuul konvendil kihelkonnakooli asutamine otsuseks võetud, kooli avamine peab 1835. aastal olema. Kanepis on endise õpetaja praost v. Rothi asutatud kihelkonnakool tema surmaga seisma jäänud, isegi koolimaja on ära müüdud. Põhjuseks nimetatavat kihelkonnas seda kurba nähtust, et koolist vähe kõlbliselt häid kasvandikke välja tulnud. Mõned nendest on pärast raskesti eksinud. Sellepärast ei olla praegu ei sakste ega eestlaste juures uue kih.-kooli asutamise soovi leida; pealegi käiks see neil praegu üle jõu, sest et mahapõlenud kirik ainult osalt uuesti on ehitatud ja veel suuri ohvrid nõuab. 1)

Vastseliinas on 1833. a. sügisel organist erakooli avanud, milles lapsed — 12 poissi — vanemate kulul lugemist, kirjutamist, rehkendamist, laulmist õpivad. Kihelkonnakooli tarvis on juba 22 vakamaad põldu ära eraldatud, kool ise on veel mõnel põhjusel avamata. Rõuges on mitu korda kavatsusi ja ettepanekuid tehtud kihelkonnakooli elussekutsumiseks, tänini ei ole aga ükski neist enamuse poolehoidmist leidnud. Õpetaja ise on mõne aasta eest väikest katset teinud, 4 talupoja-poissi kõstri juure kooli andes, kus nad lugemises, kirjutamises, rehkendamises, kirjaviisis (Styl), katekismuses ja kirikulaulus õpetust saanud. Kaks aastat õppinud lapsed õige hea tagajärjega. Õpetaja annud poistele korteri ja ülespidamise, maksnud nende eest kooliraha ja ostnud oma kulul raamatud ja kirjutusmaterjaali. Kool pidanud aga seisma jääma, sest et vanemad, kellel mingisuguseid muid kulusid kanda ei olnud, oma lastele mitte riideidki enam ei tahtnud anda, õpetaja aga riiete muretsemist mitte oma kulule võtta ei võinud. — Kõigi õpetaja poolt tehtud ettepanekute vastu on niihästi saksad kui eestlased, kihelkonnakooli õnnistust ja kasu küll ära tundes, eitava seisukoha võtnud ja seda ühel häälel vaesusega põhjendanud, mis kogudusele kihelkonnakooli ülevalpidamise võimatuks

1) Kanepi õpetaja praost Johann Philipp von Roth (sünd. 1754, surnud 1818), oma ajal üks haruldasematest meestest õpetajate seas, asutas 1804. a. Kanepis kihelkonnakooli 20 õpilasega. Kooli ülespidajateks olid esialgselt talupojad, pärast aitasid ka mõisnikud kulusid kanda. Koolis õpetati lugemist, kirjutamist, arvamist, maadeteadust, käsitööd. 1812. a. ümber asutas Roth tütarlaste tarvis nõndanim. vaeste- ja käsitöö-kooli. (V. M. Lipp, op. cit. II, 2, lhk. 118, ja O. Sild, J. Ph. von Roth, E. Ü. S. Album VII, lhk. 139—166.)

tegevat. Õpetaja arvates võiks kihelkonnakooli olevate abinõudega — köstrikohaga ühendades — väga hästi üles pidada, ilma et kihelkonnal palju suuremaid kulusid oleks kanda. R ä p i n a s kihelkonnakooli ei ole.

Viljandi maakonnas ei ole ühtegi kihelkonnakooli tegevuses. Ainult Suure-Jaanis on 1825.—1828. a. kihelkonnakool olnud, kus 17 last kolm aastat õpetust saanud. „Kui ka siin ja seal eestlaste seas veel soovi leidub, et niisugune kool alati olemas oleks, siis ei ole seda mitte võimalik täita, sest et ta kogudusele liiga kalliks läheb, sest see oligi põhjuseks, et kooli enam edasi ei peetud.“ Helmes püüab ülemlieutnant von Rennenkampf kihelkonnakooli asutada, aga üleüldise huvituse puudusel ei ole see senni mitte korda läinud. T a r v a s t u s ei ole veel ei saksad ega eestlased kihelkonnakooli avamise soovi avaldanud. Sakstel ei olevat niisuguse kooli vastu mitte midagi, kui eestlased kõik asutamise ja ülespidamise kulud kanda tahavad; eestlased aga kartvat ainult uusi üle jõu käivaid koormaid, iseäranis praegusel üleüldise puuduse ajal. P a i s t u s ei ole keegi sellekohast soovi avaldanud, niisama ei ole ka mitte keegi kooli asutamise vastu üles astunud. Viljandi-Kõpu kihelkonnas ei ole Eesti koguduse poolt iialgi kihelkonnakooli asutamise ega tarviduse soovi avaldatud, saksad on aga niisuguse kooli asutamisele kindlasti vastu seisnud, sest et kihelkonnakoolide õpilased kooli lõpetades ka talupojaseisusest täiesti välja astuvad, ilma et temasse jäädes tema kasuks elaksid. Kolga-Jaanis ei ole ei sakste ega eestlaste juures kindlat soovi ega ka vastuseismist avalikuks tulnud. Teistest kihelkonnadest öeldakse lühidalt, et kihelkonnakooli ei ole.

Pärnu maakond. Audrus asub kih.-kool 1823. a. sügisest saadik, enne köstrimajas, aga 1826. a. saadik omas uues majas; Vändras asutati kih.-kool 1833. aastal. Saardes töötas kool 1828—1830 viie õpilasega, siis aga otsustasid talupoegade asemikud konvendil, peale ühe valla, et nemad edaspidi kih.-kooli ülespidamist mitte enam valdada kanda ei võta ja nimelt järgmistel põhjustel: talupoegadel on maksusid isegi liiga palju; kooliskäimine ei too oodatud kasu, sest kooli lõpetajad poisid olla kooli-õpetajateks liiga noored (vaevalt 15 a. vanad), ei kõlbavat ka mitte enam põllutööle, vaid hakkavat vististi mõnda teist ametit pidama; vallakirjutajaks saamiseks oleks tarvis Saksa keel ära õppida, mis aga liiga palju aega ja kulu nõuaks. Konvendil olivad saksad tunnistasid selle

peale, õpetaja protestist hoolimata, kooli kinnipanduks. Õpetaja andis asja Pärnu ülemale kiriku-eestseisjale harutada, ei saanud aga kahe kirja peale vastustki. Sest saadik ei ole enam keegi koolist juttu teinud. Õpetaja arvates on kooli uuesti avamise takistuseks ühelt poolt maarahva vaesus, teiselt poolt aga ka kindlasti huvituse puudus tema vaimlise hariduse edendamise vastu.

Ja agupi kihelkonnas on kih.-kool 1822. a. asutatud ja kõstri juhatause all töötanud, nüüd aga ühe aasta eest seisma jäänud, „sest et mitmesugused asjaolud tema edasikestmist takistasid. Lootuse järele algab ta ligemal ajal jällegi oma tegevust.“ Tõstamaal on kooli avamine mitmel kirikukonvendil otsustatud, otsus on aga senni täide saatmata: osalt mõisate omanikkude vahetamise pärast, osalt kohase ruumi puudusel, sest kõstrimaja tahetakse selleks suurendada, ei ole aga veel mitte niikaugemale jõutud. Halliste-Karksis ei ole keegi kih.-kooli järele soovi avaldanud; „ohkab ju suurem osa siinsetest talupoegadest kangesti, kui nad oma, kodus päratuks jäetud noortsugu olevatesse külakoolidesse peavad saatma.“ Toris ei ole sellekohast sooviavaldust kuulda olnud; õpetaja arvates oleks kooli avamisel takistuseks Eesti koguduse liikmete suur kehvus.

Mihklis on eestlased küll sagedasti soovi avaldanud, ükski eestlane ei ole selle vastu seisnud, ometi on kohase maja ehitamine väga raske, niisama ka kütmine, sest kihelkonnas ei ole põletispuid sugugi saadaval, teistest kihelkondadest toomine läheb raskeks, niisama ka kooliõpetaja palkamine. Need asjaolud sunnivad maarahva vaesuse juures inimesi oma soovi maha suruma. Pärnu kihelkonnas ei ole kih.-kooli, on aga õige hea kool Saugas, nõndanimetatud kirjutusekool, kus 35 last lugemist, kirjutamist, rehkendamist, katekismust, geograafiat ja laulmist õpib.¹⁾

2. Kooli otstarve.

Sellekohase küsimise peale vastavad aruandjad, kes ise suurel määral otstarbe äramääravad, järgmiselt.

Torma kih.-kooli otstarbeks on: 1) kihelkonnale kooliõpetajaid valmistada, 2) vanematele, kes oma lastele laialisemat haridust soovivad anda kui külakoolis võimalik, selleks võimalust muretseda; Sangasteis niisama; Laiusel: tublid kooliõpetajaid ja talupoegi valmistada; Kodaveres: tublid kooliõpetajaid ette valmistada, niisama Palamusel;

1) V. selle kohta M. Lipp, op. cit. II, 2, lhk. 123.

Vändras: kõlblikka küla-kooliõpetajaid ja vallakirjutajaid ette valmistada, kirikulaulu parandada; Hargla kooli otsarve oli ja on kõige pealt vaimlist ja usulist haridust kihelkonnas edendada; Karulas: „meie maarahva kogu vaimlise jõu võimalik harimine ja suursugustamine (Veredelung); ... selleks kõige enne küla-kooliõpetajaid valmistada, kes jälle oma poolt nooruse peale, niisama terve maarahva peale harivat mõju avaldavad. Kui enam kooliõpetajaid tarvis ei ole; siis peavad kih.-koolis hariduse saanud mehed kui kristlikud vagad talupojad, täidetud püha aukartusega kõige vastu, mis jumalik, ja kõrge tõsidusega kõigi oma kohuste vastu, talupoja-seisusesse tagasi pöörama.“ Audrus on eesmärgiks: noori inimesi mõistlikkudeks inimesteks välja harida, et nad küla-kooliõpetajateks võiksid saada ja rahva noorsoo hariduse ja kõlbuse kohta mõju avaldada, et siis aeg-ajalt harimatus ja kahjulik ebausku kaoksid ja inimkond ka eestlastes (in den Nationalen) austatud saaks.

Tee, mis eesmärgile viib, oleks Hargla aruandja arvates järgmine: kõige pealt võetakse kooli anderikkamaid peremeeste poegi, sest et nemad oma isade järeltulijatena tulevikus tähtsamat osa kodanlises elus saavad etendama kui sama-andelised vaesemate vanemate lapsed. Kus vaesemate laste juures iseäralisi vaimuandeid avalikuks tuleb, seal ei jäeta neid mitte hooletusesse, vaid haritakse hooliga, et neist tublid küla-kooliõpetajaid teha. Selle eesmärgi kättesaamiseks on tarvis olnud õpeainete kindlaksmääramisel kõik välja jätta, mis kasvandikka nende sennisele seisusele võõraks võiks teha ehk rahvust (die Nationalität) haavata.

3. Õpekava.

Otstarbele, nagu seda mõistetakse, vastav on ka õpekava. Opetatakse: usuõpetust, lugemist, kirjutamist (iluja õigekirja), koorilaulu, kirjaseadmist; Audrus, Harglas ja Laiusel ka veel maadeteadust ja looduselugu.

4. Kooliaeg.

Õppimiseaeg kestab kolm aastat. Tormas käivad lapsed ainult talvekuudel koolis, Laiusel aasta läbi, 4—5-nädalane vaheaeg kesksuvel maha arvatud; Sangastes 5 kuud; Harglas talvekuudel, suvel 2 nädala sees 2 päeva kooliõpetaja juures kordamas, niisama Audrus ja Vändras; Põlvas 10. nov. — 10. märtsini.

5. Kooliruumid.

Kooli peetakse enamasti köstrimajas. Harglas ehitatud kihelkonnakooli maa peale koolimaja, milles avarad ruumid koolile ja kooliõpetajale; niisama ehitati Audrus 1826. a. kirikumõisas uus koolimaja, „millel 3 akent, 4 pikka ja laia lauda, 2 pikka pinki ja üks must seinatahvel on“.

6. Kooli ülespidamine.

Kihelkonnakoolide ülespidamine on konventide otsuste läbi korraldatud ja kindlustatud. Ainult Vändra aruandes öeldakse, et kooli edasikestmine ainuüksi Eesti koguduse varanduse-seisukorrast oleneb.

7. Kooliõpetajad.

Kooliõpetajateks on harilikult köstrid, kes koolitöö eest eratasu saavad. Põlvas on kooliõpetaja ühes ka organisti ja köstri abilise. Audrust öeldakse: kooliõpetaja võib lugeda, kirjutada ja rehkendada, kuid lapsi ei õpeta mitte tema, vaid õpetaja, ehk küll köster ametisse pandud kooliõpetajana õpetamise eest kihelkonnalt 20 vakka rukkid saab.

8. Palgaolud.

Tormas saab kooliõpetaja kihelkonna poolt „viisaka“ (aaständig) palga; lapsed mingisugust tasu ei maksa ei rahaga ega toiduainetega; Laiuse kooliõpetaja palgaks on 60 vakka rukkid, 60 vakka otri, 400 leisikat heinu, Sangastes — 1½ rubla adramaa pealt, kokku 157 rbl. 50 kop. panko, ja 20 vakka rukkid, Harglas — 25 rbl. hõbedat, 12 vakka rukkid, 12 vakka otri, 2 vakka herneid, 2 vakka ube, 20 sülda puid, iga peremehe käest 1 nuust (Griest) heinu; peale selle on veel 9 vakamaad tühja koolimaad tarvitada; Karulas on kiriku patron ühe kolme päeva talu ühes heinamaa ja võsastikuga kooli tarvis annud; Põlvas on kooliõpetaja palgaks pool köstrimaad, Vändras saab ta iga lapse pealt 2 rbl. hõb. ehk 360 kop. panko.

9. Koolilaste toitmine.

Tormas saavad lapsed ülespidamist koolis, osalt vanemate, osalt kihelkonna kulul; Laiusel on nad enamasti vanemate üles pidada, vaesemate ülespidamine tuleb magasist; Sangastes annab kogukond iga koolilapse kohta aas-

tas 6 vakka rukkid, 2 vakka otri, 1 vaka herneid, $\frac{2}{3}$ vakka kaunavilja, 2 leisikat soola, 10 rbl. panko kooliraha ja 1 sülla puid. Kih.-kooliõpetaja on kohustatud selle eest lapsi ilma iseäralise tasuta toitma. Tindi, paberi, tahvlite jne. kulud kannab kihelkond. Kodaveres sai kooliõpetaja iga lapse kohta kogukonna poolt 5 vakka rukkid à 120 n., 1 vaka tangu, 1 vaka herneid, $\frac{1}{2}$ vakka ube, 4 vakka kartulid, 1 leisika rasva, $1\frac{1}{2}$ leisikat soola, 350 kop. liha tarvis ja teenija palgaks, 2 sülda puid, 4 n. küünlaid, 30 toopi kapsaid ja 3 raamatut paberit. Harglas antakse iga lapse kohta magasiatadest $\frac{1}{2}$ vakka rukkid kuus. Liha, tangu, soola, aiavilja jne. peavad lastevanemad andma. Kihelkonna kulud ostetakse tarvilikud kooliraamatud, rehkendamisetahvliid, kirjutusepaber ja küünlad valgustuseks; Põlvas saavad lapsed kooliõpetaja käest sooja toitu, kuid tarvilikud toiduained annavad harilikult vanemad ise; Audrus saavad lapsed igalt vallalt oma ülespidamiseks tarvilikka aineid: leiba, kartulid, tangu, liha, soola ja soolakala; mõisad annavad iga lapse tarvis kirjutusematerjaali, rehkendamisetahvli ja 3 naela küünlaid valgustuseks, vallad veavad iga lapse kohta 2 sülda puid kütte ja keetmise tarvis. Väändras peetakse lapsed hästi üles; ülespidamise ja muude koolitarviduste kulud kannab iga vald õpilaste arvu järele ainetes ja rahas.

10. Koolilapsed.

Kooliskäijaid lapsi on: Tormas jäbistikku 10—12 last, Laiusel 12—16, Sangastes 10, Palamusel oli 1827.—1829. a. 8 last, 1830.—1832. a. ainult 7, Kodaveres — 15, Harglas — 24, Põlvas oli kihelkonnakoolis 2 õpilast, erakooli aga, mis kihelkonnakooliga ühendatud, „tungib-rohkem, kui vastu võib võtta“; Suure-Jaanis käis 17 last koolis, Audrus — 9, Väändras — 12. Koolis käivad ainult poisslapsed; ainult Laiusel on otsustatud vahel sekka ka tütarlapsi kooli võtta niisama pika aja peale, nagu poisslapsigi, s. o. kolmeks aastaks. Seda on juba kord tehtud ja on õpetaja tõendamise järele leitud, et sellest rohkesti kasu on olnud.¹⁾ Tütarlapsed on väga suurt teadusehimu avaldanud ja õppimises hästi edasi läinud. Õpetaja Jannau leiab koguni, et Eesti tütarlapsed, nagu Prantsuse omadki, änderikkamad olevat kui poisslapsed.

1) 1828.—1829. a. õppis Laiuse kihelkonnakoolis 13 tütarlast. Otsus kihelkonnakooli tütarlapsi võtta tehti 1827. a. konvendil talupoegade palve peale, mille õpetaja ette pani.

11. Koolitöö tagajärjed.

Kihelkonnakoolide töö tagajärgedega on aruandjad üleüldiselt väga rahul. Leitakse, et õpilased asja peale tõsiselt vaatavad. Suurem osa õpilastest hakkab küla-kooliõpetajateks ja neid nimetavad aruandjad kõige paremateks teiste hulgas.

Kihelkonnakoolide tegevuse tagajärgede peale vaadatakse mõõduandvates ringkondades umbusaldusega. Iseäranis kardetakse, et õpilased kahjulikku „üleharidust“ (Überbildung) saades oma seisusele selja pööravad ja ka kõlbliselt hukka lähevad. Kanepi kih.-kooli kinnipanemist põhjendati iseäranis ka sellega. Küsimistelehes leiduva küsimise peale, „kas kooli sennine tegevus loota laseb, et tema edasikestmine maarahva hariduseks üleüldse tähtsalt kaasa mõjub või üleharidust saavutab“, leiduvad aruannetes järgmised iseloomulikud vastused. Torma õpetaja kirjutab lühidalt: „Kihelkonnakool on siin kihelkonnas maarahva hariduseks rõõmustaval kombel kaasa aidanud ja ei ole mingit „üleharidust“ toonud.“ Ka Laiusel ei leita põhjust olevat mingisugusest kahjulikust „üleharidusest“ kõnelda. Sangastest kirjutatakse: „Kui kool temale praegu seatud piiridest õpeainete poolest üle ei astu, siis tohib julgesti loota, et temas haridust saanud eestlased oma tulevases elukutses kasulikud võivad olla. On nemad neis inimliku teadmise algainetes põhjalikku õpetust saanud, siis jõuavad nad just sellele astmele, millel nad oma sennistele oludele endid mitte ei tunne võõraks jäänud olevat, küll aga selle vastu neis oludes selge arusaamisega ja rõõmuga liikuma saavad.“ Harglas on kasvandikud tänini oma ülespidamise, usinuse ja sõnakuulmise läbi tuttavaks saanud ja rõõmustavad kogudust pühapäeviti ilusa lauluga. Sellepärast võib õpetaja rahuliku südame-tunnistusega vastata, et kool Hargla kihelkonna rahva hariduse edendamiseks kaasa saab aitama ja mingisuguse „ülehariduse“ sünnitajaks ei saa. Audrus ei kardeta „üleharidust“, kui lapsi nende kutse ja olude tarvis ette valmistatakse ja neist piiridest mitte üle ei astuta. Kus aga seda sihti mitte silmas ei peeta, seal on küll karta, et kihelkonnakooli kasvandikud, kui nad kohta ei leia, endid ülitarkadeks hakkavad pidama ning oma seisust häbenema ja enam põllutööd ei taha teha.

Vändrast öeldakse, võivat küll arvata, et eestlased kihelkonnakooli läbi aja jooksul rohkem haridust saavad, sest mitmed jõukamad vanemad laskvat oma lapsi oma

kulul lugemises, kirjutamises ja rehkendamises õpetada;.. kirikulaul paraneb, isegi puhtus ja kõlbline ülespidamine näikse noorte inimeste keskel kasvavat. „Üleharidust“ on teataval määral küll karta, nagu mõnes teises kihelkonnas näha olnud, et noored inimesed oma pärisseisust põlgama hakkavad.

Kodavere õpetaja ei karda mitte „üleharidust“, sest „kodavere laste asjalik, tüse ja lihtne iseloom hoiab ennast eemal kõigest liialdavast, märatsevast ja kelkivast olekust“.

Kardetud nähtuse ärahoidmiseks esineb Palamuse õpetaja järgmise ettepanekuga: „Et mitte väärharidust ja vastikut liialdatud enesetunnet, milleks lätlastel ja eestlastel ühepalju eeldusi on, edendada, pean mina tingimata tarvilikuks, et ainult lätlased ja eestlased oma rahva kooliõpetajateks tohivad olla, juba sellepärast, et isad ja emad neile, kes ise sakslased ei ole, mitte ei võiks ette panna edevat nõudmist, nende poegi sakslasteks kasvatada.“ Saksa kooliõpetajad aitavat tihti omakasu pärast selleks kaasa, et lastest „Saksa keele raasukeste“ omandamise läbi niisugused inimesed tulevad, „kes sakslasteks liiga rumalad ja eestlasteks ja lätlasteks liiga ära rikutud on“. Sellepärast olgu kihelkonna-kooliõpetajateks rahva oma liikmed, kes „ainult oma kutse piirkonna tarvis kasvatatud ja oma maarahva seisuse poole hoiavad ja teda armastavad“. Ka mitmed teised leiavad, et Saksa ja Vene keele õpetamine mitte hästi ei mõjuks ja sellepärast seda eeskavasse ei või võtta.

12. Soovid ja kavatsused.

Mitmed aruandjad lisavad oma soovid ja kavatsused kihelkonnakoolide kohta juure, millest mõned iseloomulikumad üles paneme.

Torma õpetaja soovib ka suvekuudel kooli pidada, nagu see mõnes kohas (Laiusel) sünnib. Hargla õpetaja tahaks sinodil kõne alla võtta, kas ei saaks kihelkonnakoolide kasvandikka vähemalt teatava aja kestusel nekrudikohustusest vabastada, sest väga valus olevat näha, „et kooli esimene vili liiga ruttu silmade eest ära kaob“. Palamuse õpetaja soovib peremehi kohustada neid poegi, kes koha pärijateks jäävad, oma kulul kihelkonnakooli panema. Kui seaduseks tehtaks, et teatava arvu aastate järele ainult neile vabaks saanud talukohad antakse, kes kihelkonnakoolis käinud, siis oleksid inimesed valmis selle korra alla heitma. Vändra aruandja leiab, et mõisad peaksid

kooli rahalised kulud oma peale võtma, sest nemad saavat kihelkonnakoolist aegamööda palju kasu, talupoegadel olla aga rahamaksud teatavasti liiga rasked kanda. Audru õpetaja paneb ametivendadele südame peale kihelkonnakoolide avamiseks hoolega tööd teha. Kui õpetaja mitte väsimata peale ei käi, „siis ei hakka ei saksad (Die Eingepfarrten), kes tihti ainult rentnikud ja valitsejad, ei ka eestlased, kes kõike uut vihkavad, kihelkonnakooli peale mõtlema“. Nad on aga nõus, kui neile kihelkonnakooli tarvidus ja suur kasu selgeks tehakse. „Kõik oleneb peajasjalikult õpetajast ja tema ettepanekust.“

(Järgneb.)

J. Kõpp.

Jõulumängud.

Palju teisiti lõbutses vanemal ajal noorsugu vabadel tundidel, teistsugused olid ka lõbud ise. Praegu on küla noorsool tähtsamaks lõbupakkujaks tants, mida väga laialdaselt tarvitatakse. Endisel ajal ei tuntud tantsu kuigi palju, tants on rohkem uuema aja sünnitus. Vanemate inimeste juttude järele on tantsu aastat 50—60 tagasi külades rohkem tarvitusele hakatud võtma. Harjumaa randadesse on tantsud Soomest toodud. Juba mõne tantsu nimed, nagu kassar, ingliska, oppastilla, kuppari muori, piru polka, näitavad, et siin Eesti algupäraga tegemist pole. Rohkem eestiliste nimedega on juba savatants, räditants (rätit.), voortants, kivi-kasukas, vanaranna. Ja see on peaaegu ka terve endiste tantsude nimekiri Ida-Harjumaal. Kaberneemes tantsiti veel taritti ja Kõnnu randades tilut-tilut ning raabikut. Kuid suurem osa neist ei olnudki tantsud praeguses mõistes, kus ainult kaks inimest paaris olles teatud liigutusi teevad, vaid ennemini mängud, millest terve seltskond ühiselt osa võttis. Tantsuks peeti neid sellepärast, et neid torupilli või viuli mängul toime pandi. Enamasti tantsiti neid pikas reas ehk ümmarguses ringis. Takti järele tehti lihtsaid liigutusi, mispärast nad mitte väsitavad ei olnud ega noortelt nii palju higi ei nõudnud kui praegune tants.

Vanemal ajal on eestlastel, niisama nagu peaaegu kõigil rahvustel, tähtsamaks meelelahutuseks olnud ringmängud, kus oli ühendatud laul ja mäng. Ühine laul ja mäng liitis inimesi terveks koguks, juhtis nende tähe-

lepanekut ühe ja sama tegevuse peale. Ringmäng oli inimestele otse vajaduseks, sest see võimaldas neile tarvilist kehaliste ja vaimliste jõudude kulutust. Siin oli koondatud kõik rahvaluule, muusika, tantsukunsti algidud ja tihti ühendatud ka kõik luule liigid. Tegelased kujutavad enamasti nähtusi, mis teda ümbritsevast elust võetud: jahti, koduloomadega ümberkäimist, tähtsamaid elujuhtumusi jne. See on ajajärk, mis kannab ürgajalise sünkretismi nime.

Tähtsamaid ringmängusid mängiti enamasti teatud ajal. Roomlased pidasid oma pidustused ja mängud talvise pööripäeva ümber. Greeklaste ditürambid jumala Dionyose auks olid ka umbes samal ajal. Venelased mängisid ringmängusid kõige rohkem kevadel, iseäranis ülestõusmise-pühade nädalal, ja siis edasi nelipühini. Saklastel oli koondatud osa mängusid jõulu ümber, niisama ka prantslastel. Ka teistel rahvastel on olnud teatud aeg, kus ühe- ehk teisesisulisi mängusid mängiti.

Meil eestlastel on ringmängusid ka teatud ajal mängitud. Noorem Göseken teatab juba 1694. aastal, et Läänemaa eestlased mardipäeva ja jõulude vahel laupäeviti mängutubadesse kogunud ja seal ühes kohas lõbutsenud.¹⁾ Hasselblatt kirjutab 1836. a., et Eestimaal sel ajal veel „rahva jõulu lustipiddamised, norerahva jõulumängud“ alles liikumas olnud. Noorrahvas, tüdrukud ja poisid, tuli õhtul kuhugi, kus suurem tuba külas oli, kokku oma paremas ehtes ja riideis, tantsis ja möllas poole ööni, lõi passi jne.²⁾ Ta peab neid nendeks mängudeks, mis Läänemaal Rootsi ajal kohtu poolt ära keelatud. Kreutzwald kirjutab, et Virumaal 15. veebruari kui neitsipäeva on pühitsetud. Sel päeval on noored neid videvikul töö lõpetanud, kuhugi suuremasse talusse, nõndanimetatud mängutuppa kogunud ja seal hilja ööni pimedas mänginud ja laulnud.³⁾ Ida-Harjumaal, iseäranis randades, on teatud ringmängusid, nagu Läänemaalgi, ainult jõulu ajal mängitud, ja sellepärast hüütud neid ka jõulumängudeks. Muul ajal neid mängusid ei ole mängitud, mispärast noored inimesed on suure igatsusega jõulusid oodanud.⁴⁾

1) Neus, Ehstnische Volkslieder, lhk. 362.

2) Gresseli Eesti ma rahva kalender 1836.

3) Kreutzwald, Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten, lhk. 76.

4) Harju-Jaanis on järgmine laul olnud:

Nikker, näkker, näärikesed, Et saaks jõulu jörgeldada,
Jõuaks, jõuaks jõulukesed, Jaani reisi niksutada.

Kõige rohkem on jõulumängusid mängitud jõulu teisel pühal, siis veel kolmandal pühal, uuel aastal, kolmekuninga-päeval ja vahest ka küünlapäeval, sest et viimane päev veel ka „jõulude“ hulka arvati.

Nende ridade otstarve ei ole tungida sügavamale jõulumängude sisusse, nende tekkimist põhjendada, iseloomu kirjeldada ehk algupära kindlaks teha. Sellest ehk teiselt kohalt. Käesoleva kirjatöö eesmärk on seletada, missuguseid mängusid meil on mängitud ja kuidas seda tehtud. Ta tahab materjaaliks olla, millele nõjatades ja teisi sarnaseid töösid käsitades võimalik oleks suuremale uurimistööle asuda.

Ringmängude hulk, mis jõulumängude liiki kuulub, on kaunis suur. Enamasti on neid kõiki ühesugustes tingimustes mängitud, ja neil on ühised seadused, millest järgmist oleks tähele panna.

Jõulumängudeks kogutakse kuhugi suuremasse talusse, kus pererahvas sellega rohkem päri, vahest ka kõrtsi, viimasesse iseäranis maa külades. Valgustus, suuremalt jaolt lambarasva küünlad, on enamasti pererahva poolt, vahest ka mängijate poolt kaasa toodud. Mängijad koguvad peale lõunat kokku, — enne lõunat ei olnud viisiks. Liig varasel tulekul on Kolga rannas nokkivalt tähendatud: „Kas juba leigarit tulite mängima?“

Mängijad on enamasti tüdrukud ja tütarlapsed. Nooredmehed ei võta palju mängudest osa, need on „jõude vägi“, „töövägi“. Ainult mõnes mängus on poisikesed, 15—17-aastased, tegevad. Nooredmehed on kaudselt mängu hulgas, nad etendavad mängudes vahest ostjate, aia või laeva kõvaduse proovijate, pantide lunastamise kohtunikude jne. osa. Nendega paaritatakse neidusid, neile püütakse mitmesuguste nimede andmise läbi lugupidamist või põlgust avaldada. Nad on alati mängude juures, kuid ei kuulu suuremas osas mängudes ringi ehk ritta.

Kõik jõulumängud on lauludega ühendatud. Kuid mitte kõik mängijad ei laula, vaid selleks on enamasti kaks lauljat, — naisterahvast, kel ilusam hääl, kes oskab „toonid“ pidada ja kel laulu sõnad selged. Head lauljad on kuulsad ja neid käiakse vahest kodunt jõulumängudele toomas, sest tihti on laulja mängu hing. Teised lauljad võtavad ainult siis laulust osa, kui laul takti poolest kärmeks, kiireks kujuneb, kui viis enam regivärsi omadusi ei avalda. Siis täidavad teised mängijad nagu koori aset. Muidu laulavad ikka kaks lauljat: esilaulja laulab rea ees, teine laulab iga rea lõpus paar silpi esimesega kaasa, teeb

liegajust, nagu Kolga randades öeldakse, ja kordab sedasama rida omakorda; esilaulja teeb rea lõpus jälle liegajust ja laulab siis uue rea, mida teine laulja jälle kordab jne.

Need on üleüldised tähendused mängude kohta, üksikasjalised tehakse iga mängu juures eraldi. Nimetada võiks veel, et mängude juures ka vanemad inimesed viibivad, kes nii ehk teisiti mängule kaasa aitavad.

Nagu juba tähendatud, on ettetoodud ringmängusid mängitud Ida-Harjumaal, s. o. Kuusalu, Harju-Jaani, Jõe-
lehtme ja Kose kihelkonnas. Selles piirkonnas tuntakse peaaegu igal pool neid jõulumängusid. Kuid sellega ei ole veel öeldud, et neid teistes kodumaa nurkades ette ei tule, vaid et nende ridade kirjutajal on kindlad andmed nimetatud kihelkondade kohta.

Kõik need mängude sõnad, niisama ka mängude kirjeldused on püütud üles tähendada nii, nagu neid vanemad inimesed on ette öelnud. Mõnegi mängu juures on tunda ununemist, misläbi nagu arusaamatused sõnadesse on tekkinud. Neil juhtumustel on märkustena juure kirjutatud täiendavad teated teistest kohtadest, kuid lauludes ei ole ma mitte oma parandavat kätt tarvitanud, misläbi nad osa oma väärtust oleksid kaotanud. Sellepärast on kõik laulud otsekohe murdes üles tähendatud ja need iseäraldused toodud, mis nende lauljatel on võidud märgata.

Alamaltoodud ringmängud on üles tähendatud vanavara korjates 1910.—1914. a. suvel, enamasti kahelt suuremalt jõulumängude tundjalt: Mai Kravtsovilt (74 a. vana) Tappurla külas Kolga rannas (Kuusalu kihelk.) ja Kai Silbergilt (75 a.) Perilas Harju-Jaani kihelk. Mängudest tegin esialgse üleüldise kirjelduse juba 1914. a. suvel, kuid seda läbi lugedes tuli mõni tume koht ette, mispärast ma 1918. a. augustis Mai Kravtsovi pool ja 1918. a. detsembri lõpus Kai Silbergi juures käisin täiendavaid teateid saamas.

Peale nende kahe laulja on veel teised mängude sõnu ja seletusi annud. Üleüldse on mängude kirjeldustes olnud etteütlejaks:

Mai Kravtsov — nr. 1—4 I, 6—12, 14—15, 32—34.

Kai Silberg — nr. 4: märkus, 5: märk., 7: märk. 2.; 16—21, 29.

Eva Taaler (üle 70 a. 1910) Kolga Aablast Kuusalu kihelk. — nr. 4 II, 5.

Kadri Kröönström (72 a. 1910) Kiiu-Aablast, Kuusalu kihelk. — nr. 13.

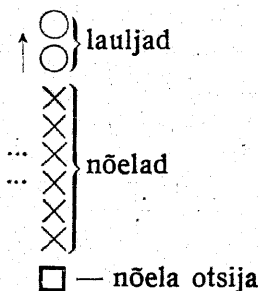
- Leena Nelberg (66 a. 1913) Suure-Prangli saarest
 — nr. 27.
 Emilie Klaus, Tamneemes Jõeletme kihelk. — nr.
 24: märk., 26: märk.
 Miina Meier (87 a. 1913) Randveres Jõeletme kihelk.
 — nr. 30, 31.
 Triinu Einsok (70 a. 1911) Kaberlas Kuusalu kihelk.
 — nr. 25, 26.
 Liisu Kuuse (üle 70 a.) Kehras Harju-Jaani kihelk.
 — nr. 22, 23.
 Leena Nikker (62 a. 1913) Kurglas Harju-Jaani kih.
 — nr. 24.
 Ann Lagle (66 a. 1913) Kurglas Harju-Jaani kihelk.
 — nr. 10: lisamärkus 2.
 Ann Päsuke (üle 60 a. 1914) Nõrava külas Kose
 kihelk. nr. 14: märk. 2.
 Mari Noota (73 a. 1913) Pikva külas Kose kihelk.
 — nr. 28.

*

Jõulumängusid võiks jaotada mängudes ettetuleva tegevuse järele kolme osasse: 1) ringmängud; 2) tantsumängud ja 3) muud mängud, mis jõuludega ühenduses. Selles järjekorras on ka alamal kõik jõulumängud käsitatud.

I. Ringmängud.

1. Nõelamäng.

Kujutus 1.

Mängijad on enamasti tüdrukud ja tütarlapsed. Nad seisavad pikas reas üksteise selja taga ja hoiavad üksteise puusade pealt kinni. Rea eesotsas on kaks lauljat; tagumine on nõela otsija, tagumise eelmine esimene nõel (kuj. 1). Mängijad on ühe koha peal paigal ja kõiguvad, vaaruvad kahele poole. Keha kõigutatakse laulu järele ja lüüakse jälgedega takti kaasa. Lauljad laulavad:

Notku, notku, neulukane,
 Notku, neula silmikäne!
 Ärap kadus neulukane,
 Ärap neula (ja) silmikäne.

Neul ei kadund ma'adessani ¹⁾ *)
 Kadus tüödä tehjessani,
 Ommelles udulinada,
 Paikajes vana palaka,
 Tehjes pienta peiu särki,
 Titte särki tikkajessa,
 Lapse särki lappijessa,
 Käüs-pihta ²⁾ kirjutajes,
 Uuta ruoka ³⁾ rakkendajes, —
 Kanermasse ⁴⁾ krapsatie,
 Sarapikkuje sadasi,
 Elksat' iire erneesse.
 Nilksatas nisu üässe, ⁵⁾
 Sadi ⁶⁾ saia taiginasse.

Laulu järele tuleb nõela otsija rea viimasest otsast, jääb lauljate ette seisma, nagu otsiks midagi. Esimene laulja küsib: „Mis sa etsid?“ — „Etsin neula.“ — „Mis siel neula silmas oli?“ — „Üks sinist, toine punast, kolmas kullakarvalist.“ — „Mine vahi meie ukse iest seinast“ (ehk: „Mine etsi meie ahju päält, peraseinast, kambrist, nurgast, ukse korvast seina raust“ jne.). Selle peale läheb nõela otsija nõela järele, s. o. läheb eestotsast tahapoole. Nõel, kõige viimane reas, hakkab ümber mängijate jooksmata ja püüab lauljate ette seisma jääda. Kuid nõela otsija ei lase seda, vaid ajab nõela taga ja püüab teda kätte saada. Sel ajal laulavad lauljad rõõmsamalt ja kiiremas taktis:

Üppa, neula, karga, neula,
 Tie, neula, jalad teräväks,
 Sää, neula, säärileni,
 Katsu, neula, kanduleni, —
 Kas sie neul on säädntüd säared
 Ja teinud jalad teräväks.

Otsija ajab nõela niikaua taga, kui ta kätte saab ehk laul lõpeb. Kummälgi juhtumisel jääb nõel rea etteotsa, lauljate ette seisma. Vahest loetakse ka siis tagajamist lõpetatuks, kui nõel lauljate ette ritta saab karata. Peale selle läheb otsija jälle oma vana koha peale rea lõppu tagasi, lauljad hakkavad laulu otsat peale ja mäng kestab edasi, kunni kõik nõelad läbi jooksevad.

2. Hobusemäng.

Tüdrukud võtavad üksteise käest kõvasti kinni, teevad ringi ja sünnitavad sel kombel nagu aia. Ring liigub

*) Numbriga on märgitud sõnad, mis vahest võiksid rasked aru saada olla. Nende kohta lelab lugeja kirjaliku lõpult seletuse, mis enamasti lauljate seletuste järele kokku seätud.

pikkamööda edasi. Ringi sees, aias, on kaks ehk kolm nooremat poissi, kes hobuseid kujutavad: hirnuvad, tram-bivad, hüppavad. Ringist väljas on vanemad poisid, kes esiotsa mängust osa ei võta. Üks neist kujutab hobuste otsijat, käib mängijate ümber, tsuksutab ja vilistab. Ühes ringiga ringi käies laulavad lauljad:

„Oburine ⁷⁾, poissikane,
 Kas nägid minu uosta-
 Udusella ulkumassa,
 Sadusella soitemassa?“
 — „Mis karva sinu obune?“
 — „Ommikul orakse karva,
 Lohe ⁸⁾ karva louneella,
 Päivil päiva tousu karva,
 Videlikkus vieru karva,
 Päivä vierus vierde karva.“
 Iga päiv on päivä karva.“
 — „Siitap läks sinu obune,
 Tegi pilli tullessani,
 Toise pilli mennessani;
 Rikkus ränged, rikkus ruomad,
 Rikkus raudase verävä;
 Aisad rikkus aigutelles,
 Päitsed päädä püöritelles.“

Hobused hirnuvad aias, hüppavad ja kargavad aia peale, s. o. tüdrukute kätele, ning tahavad aiast välja saada. Lauljad laulavad:

Irnu, irnu, iire alli,
 Karju, kaubamieste ruuna!
 Ei sie irnu einasida,
 Ega karju kaurasida, —
 Sie irnub selgä istujaida,
 Karjub kangi valjaaida.
 Kinni aida, kinni mulku,
 Kinni kiilitud veräväd!

Viimaseid kaht rida lauldakse rõõmsamalt ja kiire-malt. Kõik mängijad neid jäävad nende laulu ajal seisma, hoiavad hästi lihti ⁹⁾, võtavad kõvasti üksteise kätest kinni ja sünnitavad nagu tugeva aia, millest hobused ei peaks välja saama. Väljas olevad poisid hakkavad hobuseid kut-suma, suksutama: surks, suks! tuks, tuks! Hobused hinguvad, s. o. püüavad hobuste häält järele teha, ja tahavad välja tulla, mida aga aed, piigad, ei lase. Hobused hüppavad kõrgele neidude kätele, püüavad aeda maha murida käte peale rinnuli jäädes, katsuvad alt pugeda ja iga viisi auku aeda teha. Vanemad poisid aitavad neid, kisuvad üle tüdrukute käte, püüavad aeda rikkuda jne. Viimaks suure jändamise peale saavad hobused välja. Ilmub ho-

buste ostja. Kaubeldakse, tingitakse. Vaadatakse, kas rauad hobustel korralikult all, tõstetakse jalad üles, kopitakse millegagi jalapõhja alla, lõigatakse harakaliha¹⁾, raspeldatakse jne. Oli aga aed liig nõrk, võetakse mõni vana viht, tehakse märjaks ja ropsitakse kõik mängijad üle.

Märkus: Hobuste osa ei ole mitte kõige kergem, iseäranis, kui lõpus rautamist, harakaliha lõikamist jne. tähele panna. Sellepärast pannakse aeda hobuseks enamasti poisikesed, kellega kergem on talitada.

3. Hanemäng.

↓ × × × × × ×

↑ × × × × × ×

Kujut. 2.

↓ × × × × × ×
 × × × × × ×
 ↑

Kujut. 3.

Hanemängust võtavad ainult tüdrukud osa. Neiud jaotatakse kahte ritta, kummalegi poole ühepalju. Nad jäävad esmalt vastakute seisku, umbes viis sammu üksteisest eemal. Lauljad hakkavad laulma (kujut. 2). Laulu: „Ani, ani valge“ ajal lähevad read vastakute (kujut. 3) ja laulu: „Joude, joude ülbe“¹⁰⁾ ajal taganevad endisele seisukohale tagasi (nagu kuj. 2 ajal). „Kust tuled, kuhus lähed“ ajal minnakse jälle vastakute ja „Tulin mere rannalt“ ajal taganetakse vanale kohale tagasi. Ja

nii edasi, kunni laulu lõpuni („Külläp viskan vettä päälle“). Laul on tervelt nii:

Ani, ani valge!
 Joude, joude ülbe!
 Kust tuled, kuhus lähed?²⁾
 Tulen mere rannalt.
 Midäs sielta tegemasta?
 Puegljani pesemasta.
 Peseksid minu pojad ka?
 Külläp ubudan mere pohja.
 Külläp tiivad kannavad.
 Külläp panen paululani.¹¹⁾
 Katkip panen pauladagi.

1) On juhtumisi ette tulnud, kus „hobustel“ terved tossupõhjad harakalihana on ära lõigatud, tallad aukliseks torgitud jne.

2) Mõnel pool laudakse ühe rea ette ikka „Ani, ani valge“ ja teise ette „Joude, joude ülbe“. Selle läbi kujuneb laul rohkem kahe-kõneks.

Külläp koidän köösiläni.
Katkip kieran kierud köüed.
Külläp poldan ¹²⁾ valgijani. ¹³⁾
Külläp viskan vettä pääle.

Pärast viimase rea laulmist võetakse üksteise käest kinni, read ühinevad ja kõik hakkavad ringtantsu tantsima, mille juures lauldakse:

Tehke lahti laiad ukсед,
Tommake Viru veräväd!
Turu tulla uude linna
Tuoma nuorta neitsikesta.

Kui küllalt tantsitud, lõpetatakse mäng.

Märkus: Ringtantsu tantsitakse valsi taktis. Tantsijad võtavad üksteise käest kinni, liiguvad ringis edasi keha väänates, jalgu valsi takti järele tõstes ja valsi hüpeid tehes.

4. Lambamäng.

I.

Tütarlapsed võtavad üksteise käest kinni, sünnitavad ringi, tantsivad ringtantsu ja laulavad, „jala järele“ valsi taktis hüpates:

Oleks mul üks ia vend —
Votaks mult ühe lamba süömä,
Süödäks ästi, juodaks ästi,
Ma tahan ästi tasuda:
Kakssada rupla aestas palka,
Kakssada rupla aestas palka.
Lammas suur ja lammas laia,
Kiha kui sie reie raiti¹⁴⁾,
Pia kui sie pajune piesas,
Villad seljäs luhta einäd,
Saba kui sie tuuli vihta.
Minges annan, minges raatsin, —
Annan ühe älli lamba,
Kingin kriimu uttekese.

Laulu ajal istub „jõude vägi“, s. o. nooredmehed, kes vendi kujutavad, kusagil pingil. Kui laul kord läbi lauldud, jäävad mängijad paigale ja üks mängijatest, enamasti laulja, viib ühe mängija, utekese, kellegi nooremehe juure. See võtab utekese oma sülle ja hoiab teda kinni. Laul algab uuesti otsast peale ja kordub niikaua, kunni kõik utekesed on jagatud ehk õigemini söögi peale antud. Pärast jagamist hakatakse hoidjatele palka maksma. Selle tarvis tehakse rätikust nuut ja utekeste jagaja taob hoidjatele nuudiga nii mitu hoopki pihku, kui laulus lubatud,

selle juures hoopaa viis- ehk kümme-haaval lugedes. Pärast palga maksmist saab utekeste jagaja lamba jälle tagasi.

Märkus: Selles mängus pakub suuremat huvitust utekeste jagamine, peaaesjalikult aga see, kelle juure keegi hoida viiakse. Sellepärast võtab osav utekeste jagaja neiu — nooremehe vahekorda ikka arvele ja toimetab nii, et igaüks, kõige vähemalt lugupeetavamad, jagamisega rahule jäävad.

II.

Tüdrukud istuvad põrandal ringina. Üks naisterahvas istub ringis, peerud risti põlvedel, õled peal, ja näpeldab nende kallal — ketrab. See on perenaine. Teine naisterahvas käib ringis edasi-tagasi, kepp käes. See on lambakarjane. Väljaspool ringi on nooredmehed, kes otsekohe mängust osa ei võta, aga kaudselt huntide osa etendavad. Laulja laulab:

Mina hoian eide utte,
Valadan¹⁵⁾ eide vasikku,
Tuun¹⁶⁾ eide tuurasida¹⁷⁾.
Eit tieb mulle pikka särgi,
Pikka särgi, piene särgi,
Vaalib valgejad käüksed.
Tule ulka, undikane,
Vie metsa minija lammias,
Kisu ämmä kriimu talle,
Lahi äia lauku lammias.

Selle järele tuleb üks hunt, kes rohkem harjunud „hundi kõnesid“ kõnelema ja kes juba mängu alguses ära tähendatud, lambakarjase juure ja räägib: „Tere, tere, mies!“ — „Tere, tere. Mis tarvis on?“ — „Eit käsk' sind kuo¹⁸⁾ tulla uue kuue mietu andama (tangu putru süömä, linnasaia saama jne).“ — „Aga kesse mu karja kaitseb?“ — „Küll mina hoian.“ — Lambakarjane läheb koju perenaise jutule ja küsib: „Miks sa käskesid mind kuo tulla?“ — „Ei mina ole käskend,“ seletab perenaine, ja käsib karjase ruttu tagasi minna. Selle ajaga, kui hoidja kodus käis, viib hunt mõned lambad ära teise tuppa. Karjane tuleb tagasi, näeb, et uut karjast kusagil ei ole ja hulk lambaid kadunud. Ta hädaldab selle üle ja hakkab hooliga lambaid hoidma. Varsti tuleb hunt endiste kõnedega lambakarjase juure ja käsib teda koju minna. Karjane ei usu enam hunti, kuid hunt lubab korralikult oma kohust täita ja hoidja usubki. Kodunt tagasi tulles leiab ta kõik lambad kadunud olevat. Ta läheb perenaise juure asjalugu rääkima, seletab, kuidas asi on, kuidas hunt teda petnud ja lambad ära viinud. Perenaine läheb hundi jutule.

Hunt ajab tagasi ja seletab, et ta lammastest midagi ei teadvat. Viimaks tunnistab ta üles, et ta lambaid küll ei ole ära viinud, kuid teab, kus nad on, ja näitab teise toa poole, kus lambad peidus. Perenaine läheb neid otsima, teeb ukse lahti ja hüüab: „Uttu, uttu, tulga kuo!“ Lambad hakkavad tulema, kuid enne seda on poisid toobripuu võtnud, ukse peale asunud, hoiavad toobripuu parajas kõrguses ja ei lase ühtki lammast muidu toast välja, kui hüpates üle puu. Selle juures püütakse muidugi puud lambakohaselt pidada: ühele hoitakse madalas, teisele kõrgemal. Niisuguse teguviisi otstarve on katsuda, kas lambad kõik terved on. Kui lammas üle toobripuu hüpates komistab, maha kukub, ei taha perenaine teda omaks tunnistada, sest et temal haigeid lambaid ei ole olnud.

Märkus: Palju elavamalt mängitakse seda mängu Harju-Jaani kihelk. Perilas, kus ta nii käib:

Mängijad istuvad segamini põrandal. Perenaine istub nurgas, mängijate keskel käib karjane edasi-tagasi. Ümber ringi jooksevad koerad, s. o. vähemad poisid, õlepassid sabaks taga, hauguvad ja püüavad karjakoera kohuseid täita. Lauljad laulavad:

Teen aeda, teritan teivast,
 Et ei susi sisse pease,
 Karu ei üle karata,
 Jänes jälgi ei ajada.
 Teen aga aeda kõrgeeksi, —
 Kadakane roots¹⁹⁾ ja raudne teivas.
 Tule aga ulka, undikene,
 Vii metsa minija lammast,
 Kisu ämma kriimu talle!
 Mina aga oian eide utte,
 Kaitsen kahte tallekesta, —
 Eit teeb mulle uue kuue,
 Laseb laia vöö kududa,
 Linna lõngusta liduda²⁰⁾,
 Poe lõngusta punuda;
 Eit teeb mulle uue kuue,
 Sinivilla seelikuda,
 Kalevista kampsonida.

Kui laul lauldud, tuleb hunt, keegi mängija, enamasti meesterahvas, karjase juure ja kõneleb: „Sind kästi koju tulla.“ — „Kesse käskis?“ küsib karjane. „Perenaine.“ — „Mis ta mu'st siis tahab?“ — „Ei ma tea, kästi aga koju tulla uue kuue mõetu andma (tangupudru sööma, hapu kalja jooma jne.).“ „Kesse siis minu karja 'kaitseb?“ — „Küll ma hoian, mine aga peale koju.“

Karjane läheb perenaise juure ja küsib: „Miks sa mind käskisid koju tulla?“ — „Ei mina ole sind käskinud,

mine aga ruttu tagasi.“ — Selle aja sees viis hunt mõned ehk koguni kõik lambad ära, kas teise tuppa ehk kuhugi kaugemasse nurka. Karjane tuleb tagasi, näeb, et lambaid enam ei ole, ehk mõned kadunud, hädaldab ja hakkab neid koerte abiga otsima. Koerad jooksevad ümber, nuusutavad maad, otsivad jälgi ja räägivad: „Näe, siin on lamba veri, pässu jalad, jäära sarved, villatükid“ jne. Viimaks tuleb karjane nuttes ja ohtes hundi juure, kelle selja taga lambad seisavad, ja küsib: „Kas sa, aus isand, minu lambaid oled näinud?“ — „Ei ma ole näinud ühtigi. Mine aga edasi.“ — „Aga mis su selja taga on?“ — „Need on kivid ja kännud, tuule ja päikese varjuks korjatud.“ — „Aga kas on luba ututada?“ — „Ututa, kui tahad.“ Karjane ututab: „Utu — utu!“ Lambad kuulevad oma karjase häält ja mõned määgivad vastu. Karjane küsib luba veel teist korda ututada. Hunt, nagu õige mees kunagi, annab mahalöödud silmadega luba. Teisekordse ututamise peale hakkavad kõik lambad määgima: „Mii-mää, priiprää!“ Hunt näeb, et asi halb on, pistab punuma, koerad tagajärel. Varsti tulevad koerad tagasi, — hunt jooksis metsa. Selle järele hakatakse kadunud lambaid vaatama, kas nad ka veel terved on. Kui mõnda „vigast lammast“ märgatakse, kes näit. luukab ehk jõuetu, suitsetatakse teda ja antakse „rohtu“ juua. Viimaks katsutakse, kas kõik lambad terved on. Selleks võtavad paar mängijat, enamasti meesterahvad, ühe puu oma vahele, hoiavad seda kätega kinni ja lasevad siis „lambaid“ sellest üle hüpata, puud tarvilises kõrguses hoides. Kes ei suuda üle hüpata, — on vigane; kes aga kergesti üle puu hüppab, selle kohta tähendatakse: „See on väga hea ema- (isa-) lammas, see on terve, ei sel ole viga midagi,“ jne.

(Järgneb.)

G. Vilberg.

Eesti *varrud* 'Kindtaufe, Taufschmaus'.

Teatavasti nimetatakse lapse ristimisepidu Lõuna-Eesti pool sõnaga, mille tähendusest igaüks võib aru saada: **ristsed** (soomeski 'ristiäiset'¹⁾). Tuntavam, kirjakeeleline kuju **varrud** — vrd. ka varuline 'Taufgast' — on aga seni nii oma tähenduslise kui ka häälikulise külje poolest täitsa

1) Need sõnad ei saa muidugi geneetiliselt ühenduses üksteisega olla, vaid on vene laensõna mõlematele aluseks olnud.

tumedaks jäänud. Katsume, kas ei saaks sellele tähtsale Eesti kultuursõnale seletust leida.

Nii palju kui Eesti-Soome esivanemad mütoloogilisi ja kristlikke sõnu ja mõisteid oma naabritelt on saanud, ei leia me seekord Germaani, Läti-Leedu ega Vene poolt midagi, mis laenamist laseks oletada. Peame katsuma oma keelte sisemiste kriteeriumidega asja lahendada.

Tähendame esiteks, et **varrud** juba GUTSLEFF'il (1732) ja HUPEL'il (1818) sama kuju ja tähendusega esinevad. Nende ortograafia laseb ometi lugeda ka **varud** (vrd. verri 'verri' j. t.). Viimane sõnakuju leidub tõesti murdeis ja ka WIEDEMANN'i sõnaraamatus, kuid ka **varrud**, **varruud** ja isegi (vist WIEDEMANN'i tuletatud) ains. nimetav **vard**.

Soome st leiaime 'varruudele' mõistelise vaste: **varpaiset**, mis küll mitte just ristimispidu, varrusid, ei tähenda, vaid seda väikest õnnesoovi-taolist kokkutulemist või pidutoimetust, millega lähemad sugulased ja naabrid nurganaist peale sünnitamist (järgmisel hommikul või lähemal päivil) austavad, temale sagedasti ka kõiksugu küpsetisi kingituseks tuues. Rahva instinkt ühendab selle toimetuse **varvas**, omast. **varpaan** sõnaga (eesti 'varvas:varba'), nõnda et **varpaiset** mingisugusele „varvaste pidule“ vastaks. Nimetatakse ju varruude puhul teistki kehaliiget ja nimelt hammast, lapsele **hammasraha**-kingitust andes.

Tõepoolest on Eestiski tuttav peale **hambaraha** ('Geld, welches die Amme oder Kinderwärterin der Wöchnerin schenken, Geld, welches die Amme oder Kinderwärterin für den ersten Zahn des Kindes bekommt') ka ütөлused **tite-varbad** 'Freudentrunk bei der Geburt eines Kindes, Kindelbier', **tite-varbaid andma** 'eine Bewirtung in der Wochenstube geben' (vt. WIEDEMANN'i sõnaraamat **varvas** sõna all). Kas me siis tõesti ei julgeks otsustada, et eesti **varrud** ja soome **varpaiset** kuidagi moodi 'varvas' sõnast tuletatud on?

Niisugune otsus oleks igatahes enneaegne. Kuna asi küll häälikuliselt soome murrete seisukohalt jooned oleks, jääks juba häälikuline külg Eestis tumedaks. Ja kuna **hammasraha**, **hambaraha** mõtteliselt on arusaadav, võiksid ometi lapse **varbad** vaevalt põhjust anda sündimise- või ristimisepidu nimele. Ilmestigi ongi 'varvas' ainult juhusliselt, ja kes teab just nimetatud 'hamba' mõjul, nii Soomes kui Eestis asja hulka segatud, sest et ta oma välimuse poolt lähedalt kokku on sattunud sellele sõnale, mis siin lähtekohaks on olnud, mille mõttest aga enam aru ei ole saadud, ja nimelt soome **varpa** või **varpu**, omast. **varvan**, **varvun** ('lehetä) oksakene, raokene, vits' (niisama ka

vepsa barb, vadja varpa), eesti varb, omast. varva (natuke puudulikult tõlgitud tähendusega 'Stab, Stock' j. t.¹).

Juba A. F. KOSKIMIES (FORSMAN) on oma sisurikkas väitekirjas „Tutkimuksia Suomen kansan persoonallisen nimistön alalta“ (Helsinki 1894) soome kohta tõeks teinud, et sõna varpa paganaaegse kastmise toimetusega kõige lähemas ühenduses seisab: niisuguseid oksakesi ehk varbu tarvitas nimeandja lapse peale vett priitsides. Üks ajalooline mälestusmärk 1690: dalt aastalt jutustab veel, et lapse kirikliku ristimise puhul kord lapse ema, Karjalast pärit, „kolm lepaoksakesest kaasa tõi“. Ka vanemast Soome rahvaluulest ja kuni viimase ajani püsinud kommetest toob nimetatud uurija tõendusi asja kohta, nende põhjal sõnad varpa ja varpaiset ühte sõnadeperekonda seades. Täienduseks tahaksin siia juurde lisada Idasoomes tuttava palmipuude-püha pruugi, kus lapsed hommikul pajuoksadega kodukondseid ja võõraidki peksavad, sealjuures lugedes:

Varvon, virvon viisahaksi, Vihun värvakestega, virvekestega targaks,
tuoreheksi, terveheksi, värskeks, terveks,
rikkahaksi, rakkahaksi jne. rikkaks, armsaks jne.

• Ka vadjalaste juures, Ingerimaal, on niisamasuguseid riismeid leida: urpaa, varpaa, toorõh, terveh jne.

Ei ole ju midagi mõtet, et lapsed vanemaid inimesi sedaviisi „varvutavad“, neid sealjuures „targaks, värskeks, terveks, rikkaks, armsaks“ saama soovides, kuid niisugused sõnad olid seda kohasemad just lapse kastmise toimetusel. Kui see pruuk kadus, jäi venelaste „varvanädal“ nende muistsete kastmissõnade pärijaks.

Eesti kohta ei ole vist täitsa vastavaid tõendusi olemas, kuid et siingi lapse ristimise puhul vitsadega õien-damist, „värvutamist“, ette tuli, võiks järeldada WIEDEMANN'i teadaandmisest: pääle lapse ristimist olla varrulised sauna läinud, kus lapse isale tublisti vitsu anti — selle valu eest, mis lapse emal kannatada olnud²). Arvatavasti on siin vana tõsise toimetuse riismed, millest ainult tume vitsadega vihtumise ettekujutus meelde on jäänud, ainult naljaks moondu-nud. Väga tähtis on ka kõnekään (WIEDEMANN'ist): viin on vitsu saanud 'der Wein ist getauft'.

1) Sõna ise on, nagu THOMMSEN näidanud, leedu-läti keeltest — muidugi juba algsoome ajajärgul — laenatud. Sellele lähedalt sugulane on tuttav Vene ве́рба.

2) „Aus dem Inneren und äusseren Leben der Esten,“ lk. 308. („Den Tag nach der Taufe gehen alle in die Badstube, und die Taufmutter oder die Hebamme giebt bei dieser Gelegenheit dem Vater tüchtig Ruthen für die Schmerzen, welche er der Gebährenden veranlaßt hatte.“)

Sisuliselt laseb siis soome varpa^{iset}, eesti varrud en-
 nast soome sõnaga varpa, eesti varb (varem tähendus:
 leheta oks, vits) kõige loomulikumalt ühendada. Põhjen-
 dust nõuab ainult vormiline ehk häälikuline külg. Soome
 kohta on küll seegi, nagu üteldud, selge, sest varpa^{iset} on
 varemast kujust varpajaiset (see kaju tuleb veel LÖNNROT'i
 sõnaraamatus ette) korrapäraselt tekkinud (vrd. *hauta*, *hau-
 data* — *hautajaiset* 'matused', *risti*, *ristiä* — *ristiäiset* 'rist-
 sed'). Eesti vormi seletusel peame meeles pidama soome
 varpa kõrval esinevat varpu, kuid veel enam verbaaltuletust
 varpoa: varvon < *varvoin ('varbadega, vitsadega lüüa, vih-
 tuda', vrd. *vitsoa*: *vitson*), kui ka vadjä *urvōtan* 'lõön urva-
 liste vitsadega'. Kuid *v* — nii algupärane kui hilissündinud
 — on eestis labiaalvokaali eel ä r a k a d u n u d (näit. *sur-
 von* > *surun*, *tavollinen* > *taoline*), nõnda et *varvo*-
 hääliksea-
 duslikult on kujuks *varu*-
 saanud. Sellepärast tahaksimegi
 murdeis esinevat kaju *varud* täitsa korralikuks pidada.
 Tuletuslõpuks on küll niisugusel korral enamasti -used,
 näit. *matused* (vrd. WIEDEMANN'i *varrused* pro *varrud*), kuid
 ka -ud, näit. Läänemaa pool ja Saaremaal joodud — just
 tähenduses 'varud'.

Ka rr pro r ei ole raske seletada, kui aga meeles
 peame, et niisugune vaheldus Eesti murdeis mitte harul-
 dane ei ole, näit. *kumardada*—*kummardada*, *varukas*—*varrukas*
 j. t. Iseäranis just sel korral, kui lühikese esimese
 silbiga sõna on hilja keelde tulnud — muidugi ka: kui
 lühike silp ise hilja on tekkinud —, näikse lühike konso-
 nant kahekordseks või ka lühike vokaal pikaks kujunevat;
 nõnda on isegi noor kirjakeeleline sõna *varustada* rahva
 keelest *varrustada* kujul üles tähendatud¹, *huvitama* lei-
 takse seal *uuvitama* kujul ja palju teisi sarnaseid piken-
 dusi. Nõnda ka *varrud* pro *varud*, aga isegi *vaarud* näikse
 ette tulevat², mis siin esitatud arvamist sõna tekkimisloo

1) Vt. LUTS, Kalevi kojutulek lk. 30: „Nüid on teesed vallava-
 nema pia kah segamini ajanud: nüid varrusta kah veel kuradid. Igale
 poole muudku anna ja anna — nüid varrusta kah veel.“ Kirjaniku suu-
 sõnalise teate järele rahvakeelne vorm.

2) Üliõp. A. SAABERK'i teate järele Tõstamaal, kus *vaarud* vanema
 sõna joodod olla välja tõrjumas. Nagu pärastpoole näen, on hra Saaber-
 rikas sõna seletades — see huvitav kirjutus ilmub sessamas „Eesti
 Kirjanduse“ numbris — ka tähendatud vokaali piknemise seadust läbe-
 malt puudutanud. Oige väljustav on näha, et esineb ka *saarikas* (< *sar-
 vikkas*), niisama nagu *vaarud* oleme varemaks *varvud kujuks rekonstru-
 eerinud. Veel huvitavam on salvispuud 'Brunnenkasten', varem *salvispuud*,
 millest peale *saalispuud* ka *salvispuud* on kujunenud — just nagu *varud*,
vaarud, *varrud*.

kohta aina kinnitab. Mis viimaks puutub kujusse **vard** (WIEDEMANN'il vist õieti ainult illatiivis usaldatav: **vardu paluma** 'zur Taufe bitten', Alutagusest), siis on *d* seal läbi-
paistvalt analoogiline, nagu *d* näit., sõnas **vanduda** (soome 'vanna'), *s* sõnas **kuusk** (soome 'kuusi') j. t. s. (vrd. **murran**: **murda** = **varrud**: **vardu**).

Kõnesolevast sõnaseletusest avaneb ühtlasi huvitav kultuurajalooline perspektiiv: **varrud** = vitsadega veeprit-
simise ehk „varvutamise“ („varutamise“) pidu. Et juba enne ristiusu tulekut lapsi kasteti, selle üle on küllalt tõen-
dusi olemas (vt. m. s. M. J. EISEN: Kalevipoja kastmine, Eesti Kirjandus 1908, lhk. 437—449; kui aga neis „vihtumiste“ mõnikord ka kaste-„varvutamine“ ei peituks?). Teata-
vasti on teistegi rahvaste juures nimeandmine kastmise läbi põline komme, mis muinasusu uurijate järele lapse loomulikust veega puhastamisest välja olla võrsunud, pärast aga mitmete teiste paganaaja traditsioonidega ka ristikogudustele edasi antud. Sõnas **varrud**, soome **varpalet**, peituks ainult seletus, mil kombel laste kastmine meie rahvaste esivanemate juures sündinud. Tõsi küll, ka pahade vaimude eemalepeletamine võiks niisugusel toimetusel arusaadav olla, nagu praegugi näit. vepslaste pulmas piitsaga plaksutamine sel otstarbel sünnib, kuid „varbade“ ülesandeks varrudel on vist ikkagi jäänud ainult kastmisvee pitsimine. Need on aga asjad, mis mütoloogia uurijate lõpuotsustele alluvad.

Lauri Kettunen.

Sarikad.

Katuse sarikatel (Dachsparren, кровельные стропила) on Eesti keeles nähtavasti neli nimetust: kõige harilikum ja üleüldisem **sarikad** (tarv. Lääne-, Harju-, Järva-, Viru-, Põhja- Viljandi- ning Põhja-Tartumaal), siis Germani laensõna **paarid** (tarv. Tartu keele ehk Lõuna-Eesti murdealal, kui ka tervel Pärnumaal, näit. Mihklis, Tõstamaal jne., ning saartel), ja haruldasemad, WIEDEMANN'i sõnastiku järele, (**h**)**unk**, om. (**h**)**unga** (Muhus, Hiisus) ja **nõu-puu** ehk (tarvidusest juba kadunud) **nõum-puu** (mõlemad Saaremaal). GÖSEKEN'i sõnastik tunneb **Sarrikat** kõrval ka **nõhlo puu** (= nõõlu puu).

Neist nimetustest on kirjakeelseks saanud **sarikad**. Kõnekeeles esineb ta kahesugusel kujul: läänepoolsetes

murretes, nimelt tervel Läänemaal, osalt ka Harjumaal loodepoolses sopis (H.-Madises), kuuleme pika a-list kuju **saarikad**, kuna kesk- ja idapoolses Eestis, s. o. vähemalt Harjumaal (näit. Hageris, Juurus), Järvemaal (näit. Tüiril), Virumaal (näit. Simunas) ja P.-Tartumaal (näit. Laiusel) kõneldakse **sarikad**.

Neist kahest sõnakujust alapärasem (häälikuliselt vanem) sõnakuju on kahtlemata **sarikad**. Lahtise pearõhulise silbi vokaal on siin pikenenud mingi veel kindlaksmääramata häälikseaduse mõjul. Nimetatud muutus on Eesti keeles õige hiline, õigemini nüüdseagene, ja nähtavasti oma maksvuse laienemise alguses.¹⁾ Lähtekohaks on Eesti loodepoolsed murded, kus seadus juba paiguti kaunis suure sõnadehulga peale ulatab. P.-Pärnumaal, Läänemaal ja läänepoolsel Harjumaal hääldakse peaaegu igal pool aavaldama, äävitama, (viina) kaarikas, (ukse) läävel, määletan, määletseb, raavitsema, saalispuud (< salispuud < salvispuud), vaalima (= valima), vaalitsema, vaaritsema jne. Muutuse alla ei käi mitte üksnes a, ä, vaid ka teised vokaalid, kuigi vähemal määral, näit. (ka hilistes laensõnades): nisupeeletis 'hernehirmutis, -peletis', tiigu, iisik, miinut, uuvitab jne. Tallinnas kuulub isegi eera-iisik (= era-isik), suuvitama, sõõdur (vahel isegi sõedur) = sõdur jne. Kesk-Harjumaal, umb. Juuru ja Kose kihelkondades, hakkab nimetatud seadus juba nõrgenema ja näib enam-vähem tundmata olevat Järva-, Viru- (Simuna) ja P.-Tartumaal (Laiuse, Kodavere), samuti ka Lõuna-Eesti murretele, kus igal pool on lühike vokaal püsinud (Võnnus ravitsõma, Karksis inf. mäleteme, ravitsema, Setus ei mälehtä'). Erandiks näib paiguti üksnes 'hävitama' olevat, mis ka Laiusel kuulnud äävitama ja Võnnus äävitämä (Kodaveres siiski ävitämä). Ka Simunas olen kuulnud raavitsema (kuid ävitama!).

Nüüd **sarikate** juurde tagasi. Sugukeeltes näib see nimetus tundmata olevat. Tuleks küsida, mis oleks sõna etümoloogia? Esitaksin omalt poolt siin järgmise oletuse:

Vanemal ajal, kui hooned, seega ka nende katused, lähemad olid, käis nimetus **s a r i k a d** nähtavasti üksnes katuse kummagis otsas paaristikku **X**-kujuliselt kokkupandud palkide kohta. Alles hiljemal ajal on see nimetus laienenud ka pikemate katuste otsapalkide vaheliste puude kohta. Nagu teada, pandi nende palkide otsad vanasti ja ka praegu,

1) Tuleb siiski tähendada, et juba GÖSEKEN'il leiame üksiku sõnakuju vaalima=vaalima (kui kirjutusviisi uskuda). Harilikult on aga vanemas kirjanduses ikka varriřař, walliřema, varriřejad jne.

niihästi Soomes kui ka Eestis, sarvede kombel risti, nii et otsad üle katuseharja ulatasid. Neile sarvedele anti sagedasti hobusepea kuju.¹⁾

Teatavasti on Eesti läänepoolsetes murretes (Saartel, P.-Pärnumaal ja Lõuna-Läänemaal) konsonandile järgnev v vokaal i eel kadunud: tali, külīma, pīli (: pilved, pilbed), põli (: põlved), jāri (: järved), sari (: sarved), saarik (< *sarvikko) 'sarvedega lammas' (leidub ka Lõuna-Eestis, v. WIED.) jne. Mõnedes sõnades aga, peaaesjalikult kus vi mitte sõna lõpus, vaid sõna sees esineb, on v kadunud ka idapoolsemates murretes (arvatavasti läänest laenatud sõnakujudes): küli-mit, kilimet, külimet (< *külvoinmitta); ea põli, põline (Simunas siiski põlvine); (kaevu) saalispuud (Lääne-Nigulas, Kullamaal, Harju-Madises jne). Nendele lisaks kuuluks ka (*sarvikkat >) sarikad > saarikad, mille arenemine oleks täiesti paralleelne muutumisele salvispuud > salispuud > saalispuud, olgugi et nendesamade sõnakujude kõrval esinevad neissamus murdeis ka v-lised kujud: sarv, salv (: salved). Kuna sõna sarikad, kus v-hääliku kadu on vähemalt ligi 300 a. vana (juba GÖSEKEN'i sõnastikus, a. 1660: Sarrikt), on laienenud õige kaugele üle Eesti, ulatab saalispuud, saalispuud häälikkuju tarvitus ainult kirdepoolsele Läänemaale ja Lääne- ning Kesk-Harjumaale (ida pool tuntakse üksnes kaevu rakkeid).

Et sarikad sõnast *sarvikkat kujunenud on, toetab ka Soome keeles esinev sarvilaudat (Lönnr.: 'tvenne bräder på takäsen') 'kaks lauda katuse harjal'.

Seega langeb kõige ülemalõeldu põhjal kõrvale Dr. H. OJANSUU poolt Virittäjä, a. 1909, lhk. 54 esitatud sõna sarikas ühendamine sõnaga hari (katuse hari), mida muistse sõnaalgulise s-e ja h vahelduse eriaastmeteks oletatakse.

A. Saaberik.

Õigekeelsus.

Kodakondsus ja riikkondsus.

Jah, nad on tõesti kaks ise asja. Minu kodurahvas on minu „kodakondsed“, ja näit. minu poeg kuulub minu „kodakondsusesse“. Ja nüü sama nagu perekonna liikmeist sünnib „kodakondsus“, sünnib ka riigi liikmeist „riikkondsus“. Olen näit. Eesti „riikkondne“, Soome „riikkondne“ jne.

¹⁾ WIEDEMANN'i järele tarvitatakse mõnes paigas ka kaevu sarikad = k. rakked, salved. Ka nende nurkades on paikide otsad sarvede kujuliselt risti asetatud.

Vanasti kõneldi ju „riigialamlusest“ ja „riigialamast“. Aga „alam“ olla demokraatilisi tundeid haavav, — seisavad meeles endised „keisri alamad“, kuna pealegi adjektiiv „alam“ nagu „ülema“ vastandina eesti keeles esineb; teistes keeltes — näit. soome „alamainen“ — nüüsgust haavavat tähendust sõnal ei ole. Sellepärast ei ole seekord kahju vanast sõnast loobuda, liiatigi, et uus sünnis sõna, ja nimelt „riikkondsus“, selle mõiste jaoks käepärast on.

Teatavasti on aga „kodakondsus“ esimese hädaga vana „riigialamluse“ kohale juba ametlikus keeles paigutatud. See on sünnitanud ja saab vist edaspidigi sünnitama arusaamatust. Ka ajalehtedes on paha-meelt ja selle järele seletusi näha olnud — seletusi, mis meid aga ei ole rahuldanud, sest et „kodakondsus“ oma kivilinenud mõttes on niivõrd tähtis ühiskondlik term, et sellele vägivaldselt laendatud tähendust ei saa anda. Ega ole vajagi, sest et nimetatud lihtne uussünnitus meid eesmärgile viib: riikkondsus.¹⁾

L. K.

„Lätlased nõuavad Eestilt vedurid ja vagunid“.

Ei ole tõesti ime, kui „vahekord on põnevaks muutumas“ ja isegi sõjaahvardused õhus liiguvad. Anna n'd teisele oma „vedurid ja vagunid“ ja hakka viimaks ise jalgsi lonkima või hobukronudega mööda raudtee äärt sõitma. Asi ei ole ometi nii hull. Loeme ajalehe pealkirja alt seletused ja näeme, et meid ainult keele kohmakus oma rumaluses tahtis provotseerida. Kuuleme küll ikka edasi, et „sõjasaagi hulgas langes meie kätte vedurid ja vagunid“, mõtte järele otsustades kõik sõjategevuse piirkonnas, kuid tagasi nõutakse selgel sõnal ainult mõned vedurid ja vagunid, tähendab: vedureid ja vaguneid.

Aga see on „uendus“? Olgu pealegi, aga see on mõistlik uendus ja õige kerge meeles pidada: iga kord, kui mitmuse nimetav ja osastav senise ametliku keelepruugi järele kokku langeb, tuleb mitmuse osastavasse -id lõpu asemele -eid (mööbleid, vankreid, soldateid, pabereid jne.). Eesti keelt on juba küllalt solgitud ja kadakakeeleks alandatud just sellepärast, et ka lubatud keeles vahet ei saa teha osa- ja täisobjekti, osa- ja täissubjekti vahel — mis ime siis, et süntaktiline vaist, instinkt, koguni nürineb.

Tõsi küll, vedureid, vaguneid jne. ei ole miski „enamuse keel“, kui keegi ainult sel tingimisel uendused lubatuks tunnistab. Kuid mööndagem ometi, et mõistlik ja mõistetav keel peab otsustamisel enam tähendama kui enamuse keel. Seekord ei ole ta ka kunstlik keel (ka seda võimalust on aimeldud, vt. LAURI KETTUNEN: Arvustavad märkused keeleuendusnõuete puhul, lk. 60 ja järgm., kus ta neid vorme oma poolt kõigest hoolimata soovitab), vaid kohati Eesti keele piirkonnas on rahva terve keelevaist tõesti vankreid-tüübi üles leidnud (vist pärastpoole on kogu see tüüp paise-tüübiga kokku langenud: paiseid: paise = vankreid: vankre pro vanker). Ja ärgu see aeg kaugel olgu, kus heed mitmuse osastava vormid, mida aasta kahekümne eest tõesti juba väiksel viisil tarvitati, ka praeguses ajakirjanduses maksvusele saavad, endise abituma väljendusviisi ära tõrjudes.

Möödukas.

1) Või „riigikondsus“, „riigikondne“, kui seda selgemaks peetakse; süntaktiliselt aga mitte soovitatav, vrd. „kodakondsus“, mitte *kojakondsus.

Toimetusele saadetud kirjandus.

- T. Mutsu laenuraamatukogu. Raamatute nimekiri.
Lisa: Eesti kirjanikud mitmesugusel alal. Tallinnas 1918. 232
lhk. Hind 5 marka.
- Maurice Maeterlinck: Sinilind. Muinaslooline näidend kuues
vaatuses, kahesteistkümmes pildis. Tõlkinud Marie Under. „Oda-
mehe“ kirjastus Tartus 1918. 214 lhk. Hind 7 marka 50 penni.
- Siuru II. „Odamehe“ kirjastus Tartus 1918. 118 lhk. Hind 8 marka.
- Richard Rocht: Hing ja veri. Novellid. „Odamehe“ kirjastus
1918. 120 lhk. Hind 5 marka 60 penni.
- Henrik Visnapuu: Jumalaga, Ene! „Odamehe“ kirjastus
Tartus 1918. 78 lhk. Hind 8 marka.
- August Alle: Üksinduse saartele. „Odamehe“ kirjastus
Tartus 1918. 80 lhk. Hind 8 marka.
- Marie Under: Eelõitseng. „Odamehe“ kirjastus Tartus 1918.
60 lhk. Hind 8 marka.
- Henrik Visnapuu: Amores. Teine trükk. „Odamees“ Tartu 1919.
- Hendrik Adamson: Mulgimaa. „Odamehe“ kirjastus Tartus 1919.
- Hirmu ja õuduse jutud XI. Toimetanud Joh. Aavik. Sisü:
Bulver: Vaimude maja; Maupassant: Kes teab?; Doyle: Nahk-
trehter. Keelelise uuenduse kirjastik nr. 23. Kirjastus „Istandik“,
Tartus 1919. 64 lhk. Hind 4 mrk.
- Hirmu ja õuduse jutud XII. Sisü: Strobl: Haudkabel; Villiers
d'Isle Adam: Veera; Bierce: Surnuvalvaja; Toepffer: Hirm;
Toepffer: Surnuaial; Poe: Vari. Tõlkind Joh. Aavik. Keele-
lise uuenduse kirjastik nr. 27. Kirjastus „Istandik“, Tartus 1920.
100 lhk. Hind ?
- Joh Aavik: Keelelised vastuväited prof. Dr. L. Kettuse
„Arvustavate märkuste“ puhul. Keelelise uuenduse kirjastik nr. 32.
Kirjastus „Istandik“, Tartus 1920. 26 lhk. Hind 6 mrk.
- Sõdui käsiraamat. Soomusrongide Diviisi Tagavara-Pataljoni
väljaanne. Korraldanud A. Kasvand ja A. Krooni. 1920.
192 lhk. Hind 15 mrk.
- Rasmus Kangro-Pool: Balti saksluse viimsed vägi-
mehed. „Odamehe“ kirjastus Tartus 1918. 78 lhk. Hind 5 mrk.
- Nelja märk. Konan-Doili romaan. Tõlkind Julius Johannson.
„Odamehe“ rahvaraamat nr. 2. „Odamehe“ kirjastus Tartus 1918.
133 lhk. Hind 4 mrk.
- Professor von Baumgarteni melik katse. Konan-Doili
jutt. „Odamehe“ rahvaraamat nr. 3. „Odamehe“ kirjastus Tartus
1918. 20 lhk. Hind 2 mrk.

Eesti Kirjanduse Seltsi kuukiri

„Eesti Kirjandus“

jätkab käesoleval (1920.) aastal — XIV aastakäiguna — oma ilmumist senisel kujul, iga kuu kohta üks number.

Tellimisehind: 40 marka aastas.

„Eesti Kirjanduse“ sennistest aastakäikudest on veel tagavaral:

XIII aastakäik (1918/19) — hind 25 marka.

Oma kirjastuseladust soovitame järgmisi raamatuid:

Joh. Kunder: **Eesti vanemad laulikud.** Hind 1 mrk.
65 p.

J. Jõgever: **Eesti keele häälikute ajalugu.** Hind 6 mrk.

Tellimiseaadress: Tartu, Eesti Kirjanduse Selts. Seltsamal aadressil tuleb ka

Eesti Kirjanduse Seltsi liikmemaks

õiendada, niihästi sennistel liikmetel kui ka liikmeks astujail. Liikmemaksu suurus on:

1918. aasta kohta 5 mrk.

1919. „ „ 5 „

1920. „ „ 25 „ ja peale selle tuleb

neil seltsiliikmetel, kes käesoleval aastal ilmuva aastaraamatu (1917.—1919. a. kohta) soovivad saada, veel 8 marka maksa. Eluaegne (ühekordne) liikmemaks 500 marka.

Et üksnes need liikmed, kes ka 1920. a. liikmemaksu ära on maksnud, tänavu ilmuva aastaraamatu liikmenimestikku märgitakse, siis palutakse liikmemaksu õiendamiseiga rutata. Ühtlasi oleks väga soovitav, et iga liige seltsile oma elukutse (ameti) ja aadressi lähemalt ära tähendaks.

Eesti Kirjanduse Selts.